

Mr Ilijas Hadžibegović

O PRIVREDNIM PRILIKAMA U BOSNI I HERCEGOVINI POSLJEDNJIH DECENIJA OSMANSKE VLADAVINE

Posljednje decenije osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini predstavljaju vrijeme značajnih društvenih promjena. Pokušaji turskih sultana da reformama u administrativnoj, vojnoj, sudskoj i finansijskoj oblasti modernizuju osmansku državu i društvo dali su izvjesne pozitivne rezultate. Ukiđanjem feudalnih institucija: janjičarskog reda 1826, kapetana 1835, timarskog sistema 1839. i esnafske organizacije 1851. godine, stvoreni su izvjesni uslovi za slobodniji razvoj proizvodnih snaga.

Turske reforme doprinijele su slobodnijem razvoju gradske privrede, prvenstveno trgovine, postepenom propadanju balkansko-orijentalnih zanata i pojavi modernih zanata i kapitalističke manufakturne proizvodnje. Međutim, njihova suština nije dublje zadirala u ranije formirane ekonomsko-socijalne odnose na selu. Paralelno s degeneracijom timarsko-spahijskog sistema, tekao je proces čitlučenja koji se u Bosni i Hercegovini završava upravo onda kada su turski sultani činili prve reforme. Zahvatajući poljoprivredno stanovništvo, prvenstveno hrišćansko, proces čitlučenja, koji je značio svojevrsnu eksproprijaciju seljaštva i njegovu pojačanu eksploataciju, bitno je uticao na razvoj proizvodnih snaga i formiranje društveno-ekonomske strukture bosanskohercegovačkog društva sve do 1918. godine.

Ukiđanje pomenutih feudalnih institucija doprinijelo je jačanju interesovanja evropskih država, prvenstveno Austrije, za turske balkanske posjede, pri čemu je Bosna i Hercegovina kao najjisturenija pokrajina bila prva na udaru. Ovo interesovanje nije bilo praćeno samo uspostavljanjem brojnih konzulata nego i stalnim prilivom poslovnih ljudi i kapitala u Bosnu i Hercegovinu. Na ovo su u evropskim zemljama uticale i tekovine industrijske revolucije i privrednog liberalizma. Pri tome su se često prožimali privredni i političko-strateški interesi.

Želje turskih sultana da modernizuju državu i društvo nisu bile zasnovane na realnim mogućnostima Carstva. Integracija Carstva nije se mogla uspostaviti, jer su nacionalni i socijalni pokreti balkanskih naroda djelovali u suprotnom pravcu. Prezaduženost države i stalan nedostatak novca bio je praćen povećanjem poreskih opterećenja potčinjenih naroda. Zaoštavanje socijalnih suprotnosti izraženo je u čestim bunama i ustancima hrišćanskog seljaštva. U svim ovim kretanjima Bosna i Hercegovina imala je značajnog

udjela. Ustankom od 1875—1878. godine istočno pitanje ušlo je u završnu fazu svog razrješavanja.

Provođenje reformi u Bosni i Hercegovini samo je djelomično uspjele. Ukinute su stare feudalne institucije i to je njihova najveća tekovina. Stvaranje modernih evropskih institucija i novih privrednih odnosa ostalo je u početnoj fazi jer ni Tursko Carstvo ni Bosna i Hercegovina za to nisu imali određene društveno-ekonomske i kulturne pretpostavke.

* * *

Na površini od 51.027 km², koliko je imala Bosna i Hercegovina bez Novopazarskog sandžaka, živjelo je 1807/08. godine 1,070.000 stanovnika, 1851/52 — 916.260, a 1871. g. 1,042.000, što predstavlja gustinu naseljenosti od oko 20 stanovnika na jedan kvadratni kilometar.¹⁾ Usljed čestih epidemija, ratova, unutrašnjih kriza i ustanaka, u toku više decenija u Bosni i Hercegovini broj stanovnika nije rastao i kretao se oko jednog miliona. Od toga blizu 90% živjelo je na selu i svojom privrednom aktivnošću podmirivalo potrebe ishrane stanovništva i davalo osnovne sirovine i viškove gradskoj privredi.

Osnovni vidovi privređivanja bosanskohercegovačkog stanovništva bili su zemljoradnja i stočarstvo na selu, a zanatstvo i trgovina u gradu. Agrarni odnosi zasnovani na čitlučkom sistemu bitno su uticali na proizvodne odnose cijelog društva. Veličina čitluka ili kmetskog selišta bila je određena turskim agrarnim zakonodavstvom i kretala se, zavisno od boniteta zemlje, od 60 do 150 dunuma. Takav čitluk predstavljao je osnovnu proizvodnu jedinicu na selu koja je imala da obezbijedi, s jedne strane, normalan život jedne seljačke porodice, ubiranje državnih poreza i haka, a s druge da očuva

1) *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegowina*, Sarajevo, 1899, str. 10.; Podaci o broju stanovnika uzeti su prema Šometovom proračunu iz 1807/08, zvaničnom popisu iz 1851/52. i zvaničnom proračunu 1871. godine, koje je detaljno obradio Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SAN, Posebna izdanja, knj. CCXXIX Odjeljenje društvenih nauka, Nova serija, knj. 12. Beograd 1955. str. 28—29, 30, 30, 36. Koliko je teško govoriti o broju stanovnika i konfesionalnoj strukturi u Bosni i Hercegovini prije okupacije pokazuje naredna tabela:

godina	muslimana	pravoslavnih	katolika	ostalih	svoga
1807/08.	520.000	410.000	120.000	20.000	1,070,000
1840.	325.000	400.000	200.000	10.000	935.000
1851/52.	328.000	400.000	178.000	10.000	916.000
	300.000	475.000	147.000	7.500	930.000
1865.	419.628	593.548	257.920	7.754	1,278.850
	362.300	461.000	185.500	13.000	1,021.800
1871.	541.000	340.000	156.000	5.000	1,042.000
1876.	619.044		644.656	—	1,263.700
	480.596	646.678	207.119	16.000	1,331.393

Prema zvaničnim popisima i aproksimativnim proračunima raznih savremenika, Pejanović je izvršio kritički prikaz i ustanovio da nije moguće tačno utvrditi broj i strukturu stanovnika u BiH pod turskom upravom u 19. vijeku. Ova tabela je data na osnovu podataka koje je prikupio i kritički obradio Đ. Pejanović, n. d. str. 28—39. Podvučeni brojevi pokazuju zvanične proračune.

nedjeljivost posjeda.²⁾ Obaveze kmetova da državi i zemljoposjednicima daju znatan dio ljetine od žita i sijena umanjivale su njihov interes za obradu zemlje i sve više ih usmjeravale na uzgoj stoke, koja je bila njihovo isključivo vlasništvo. Glavno oruđe za proizvodnju žitarica bila je drvena ralica koju su vukli volovi ili krave, a rjeđe konji. Upotreba gvođenog pluga bila je rijetka. Računa se da je potkraj osmanske vladavine u Bosni korištena samo jedna trećina obradivog zemljišta. Međutim, i pored pomanjkanja interesa i zastarjele obrade zemlje, žito se redovno pojavljuje kao izvorni artikl iz Bosne i Hercegovine. Količine izvezenog žita bile su različite, jer su zavisile od niza okolnosti koje su uticale na proizvodnju i razmjenu: suše, epidemije, poplave, ratovi i ustanci i velike transportne teškoće. Francuski putopisci zabilježili su, početkom 19. vijeka, da se iz Bosne i Hercegovine izvozi godišnje oko 1000 tona različitih žitarica.³⁾ Richard Erko je zapazio, 1846. godine, da Bosna i Hercegovina raspolaže velikim količinama poljoprivrednih proizvoda koji se, zbog loših puteva, ne mogu plasirati na udaljenija tržišta. Od žitarica najvažnije su ječam, kukuruz i zob, a od voća šljive, od kojih se pravi pekmez i rakija ili se u osušenom stanju prodaju na domaćem i stranom tržištu. Za razliku od Bosne, u Hercegovini su glavni poljoprivredni proizvodi bili duhan, grožđe i povrće, a pored ovih, na bosanskom i dalmatinskom tržištu prodavano je hercegovačko vino. Proizvodnja riže oko Trebižata i Donje Neretve iznosila je oko 4.000 mc, a uz to, u zapadnoj Hercegovini postojalo je i oko 800 dudovih stabala za gajenje svilene bube.⁴⁾

Pred ustanak 1875. godine u Bosni i Hercegovini proizvodilo se oko šest miliona metričkih centi žitarica, od čega se 5,400.000 mc trošilo u zemlji, a ostatak od 600.000 mc izvezio u susjedne zemlje. U toku 1875. godine iz Posavine je izvezeno u Austriju 180.240 mc žitarica. Osim žita u Austriju je iste godine izvezeno 81.750 mc mahunarki i povrća, 2.785 mc suhog voća i 280 mc duhana.⁵⁾

Prirodno-geografski i ekonomsko-socijalni uslovi bili su veoma povoljni za razvoj stočarstva u Bosni i Hercegovini. Ono je, u brdskoplaninskim predjelima činilo osnovu privrednog života. U unutrašnjoj robnoj razmjeni i izvozu stoka i stočni proizvodi zauzimaju najznačajnije mjesto. Početkom 19. vijeka iz Bosne i Hercegovine izvozilo se: 40.000 volova, 20.000 krava 250.000 ovaca, 15.000 svinja, 40.000 volovskih i kravljih koža, 1.000.000 do 1.200.000 oka vune i 3.000 mc loja.⁶⁾ Prema R. Erku, u Bosni i Hercegovini bilo je 1846. godine oko 600.000 grla rogate stoke i oko 3.000.000 ovaca i koza.

2) Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861)*. SAN, Posebna izdanja, knj. CL, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 59. Beograd 1949. str. 14; Ćiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*. Sarajevo, 1915. str. 51. Dunum se ovdje računa 900 m², a ne 1.000 m². Podaci o veličini čitluka razlikuju se kod Popovića i Truhelke. Kod prvog veličina čitluka iznosi 60 do 150, a kod drugog 70 do 130 dunuma.

3) Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo, 1966. str. 227.

4) Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*. Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. III, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. I. Sarajevo, 1956. *Izveštaj Riharda Ercka o Bosni i Hercegovini 1846. godine*, str. 36. i 56; Rudolf Baron Potier des Echelles, *Die Productions-Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1879. str. 30.

5) R. Potier, n. d. str. 29—30.

6) M. Šamić, n. d. str. 227.

Trideset godina kasnije, 1876. broj stoke nije znatnije porastao. Tada je u Bosni i Hercegovini bilo 2,150.000 ovaca, 1,090.000 koza, 160.000 svinja 106.000 konja i 520.000 goveda.⁷⁾ I na kraju turske uprave stočarski proizvodi zauzimaju prvo mjesto u izvozu. Naročito su mnogo izvožene ovce i koze, rogata stoka i kože, a u manjem broju svinje, konji i magarci. U seoskoj privredi značajno mjesto zauzimao je lov na divljač i pčelarstvo koji su davali veoma važne proizvode (krzno, med i vosak) za domaće i strano tržište.

* * *

Padom Bosne i Hercegovine pod tursku vlast, došlo je do višestrukih promjena u političkom, ekonomskom i kulturnom životu njenog stanovništva. Osvajački ciljevi Turskog Carstva, usmjereni na širi prostor jugoistočne i srednje Evrope, podsticali su razvoj gradova i gradske privrede. Razvoj zanatstva i trgovine imao je prvorazredan značaj za uspješne pripreme osvajačkih pohoda, kao i za snabdijevanje brojnih gradskih posada i stanovništva. Pored zatečenih balkanskih, udomačili su se i raznovrsni orijentalni zanati koje su Osmanlije, kao neophodnu potrebu, unosili u sve osvojene zemlje.⁸⁾ Zaštićeno brojnim privilegijama i jakom državnom zaštitom zanatstvo je činilo osnovu gradske privrede i uživalo znatan društveni ugled.

Procvat zanatske aktivnosti u Bosni i Hercegovini bio je podstican turskim vojnim potrebama, počivao je na bogatstvu domaćih sirovina, a u manjoj mjeri na uvezenim sirovinama i polupreradevinama. Oslanjajući se na domaće sirovine, najstabilnije su se razvijale one grane zanatstva koje su se bavile poljoprivrednim proizvodima i obradom metala i drveta. »Od željeza, bakra, kositra, olova, srebra i zlata izrađivali su i popravljali razne predmete kovači, klinčari, bravari, nalčandžije, nožari, sabljari, puškari, zvonari, kantardžije, limari, zlatari i sahačije; sirovu su kožu učinjali tabaci, a od učinjene kože su izrađivali raznu robu sarači (sedlari, remenari, opančari, nanuldžije), čizmedžije i cipelari; tekstilnu su robu izrađivale čebedžije

7) H. Kapidžić, *Izveštaj R. Erka...* str. 36. Prema podacima austrijskog generalnog konzula dra Teodorovića, 1874. godine u BiH bez novopazarskog sandžaka bilo je:

ovaca i janjadi	1,749.530 grla	volova	198.430
koza i jaradi	873.654 grla	krava	169.313
svinja	161.394 grla	teladi	114.644
konja	98.147 grla		

Vojislav Bogičević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanka 1875. godine*. Godišnjak Istorijskog društva BiH, God. I, Sarajevo, 1949. str. 218.

Godine 1875. iz BiH izvezeno je u Austro-Ugarsku:

rogate stoke	14.500 grla	vune	5.400 centi
svinja	84.630 grla	koža	12.500 centi
ovaca	228.800 grla	voska	2.590 centi
konja i magaraca	3.640 grla		

Računa se da je pred okupaciju 1878. u BiH bilo 98.800 košnica pčela. R. Potier, n. d. str. 28.

8) Nedim Filipović, *Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima*, Pregled, br. VI, 1953. str. 71; Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*. Sarajevo, 1958. str. 45—46. Muhamed Hadžijahić, *Neki problemi bosanske privredne historije predkapitalističkog perioda*. Sarajevo, 1965. str. 6.

(vuna), mutabdžije (kostrijet), platnari (pamučna pređa), halači (sirovi pamuk) i jorgandžije, terzije (čohē), abadžije (domaće sukno), kolčakčije, kapari, kečedžije i bojadžije.«⁹⁾ Pored spomenutih postojao je još veliki broj raznih zanata koji su zadovoljavali potrebe stanovništva: mlinari, pekari, nalbanti (potkivači konja), mumdžije (svjećari) mudželiti (knjigovesci), dundžeri, klesari, topljači olova, sujoldžije (vodoinstalateri), bunardžije, ćerpičije, ćeremidžije, pećari, kaldrmidžije itd.

Do 19. vijeka u Bosni i Hercegovini razvilo se oko dvadeset zanatsko-trgovačkih centara koji su svojom proizvodnjom premašivali potrebe dotičnog mjesta i okoline. U takva mjesta spadali su administrativno-upravni centri: Sarajevo, Mostar, Banja Luka i Travnik, zatim više mjesta koja su se nalazila na važnim trgovačkim putevima i pograničnim oblastima: Foča, Livno, Jajce, Konjic, Tuzla, Zenica, Maglaj, Tešanj, Rogatica, i na kraju ona mjesta koja su svoju zanatsku aktivnost vezala za neposredne izvore sirovina: Kreševo, Fojnica, Vareš, Stari Majdan, Busovača, Srebrenica i Varcar-Vakuf.¹⁰⁾

* * *

Obrada željeza i drugih metala. Proizvodnja željeza i željezne robe u Bosni i Hercegovini prije okupacije 1878. godine bila je poznatija u inostranstvu od bilo koje druge proizvodne djelatnosti. Bogate naslage željezne rude privlačile su pažnju privrednika još od rimskog doba. Francuski putopisci zapazili su, početkom 19. vijeka, da u Bosni ima mnogo rudnika željezne rude. Oni su zapisali da se najkvalitetnije željezo proizvodi u Starom Majdanu, a da se najznačajniji rudnici nalaze u Kreševu, Fojnici i Varešu u kojima radi »...više od dvije hiljade radnika«.¹¹⁾ Rudarski upravitelj iz Drniša D. Wolf zatekao je 1841. godine u Fojnici 21 majdan, u Kreševu 23 i u Varešu 20 majdana. Deset godina kasnije Ivan Franjo Jukić bilježi u srednjoj Bosni 49 majdana, a u Krajini 60.¹²⁾ U isto vrijeme u Varešu je bilo 70, a u Kreševu 60 kovačnica.

Prema proračunu V. Mikoljija, na osnovu zakupa majdanske desetine, vrijednost proizvedenog i obrađenog željeza u Bosni 1852. godine iznosila je oko 400.000 fl. ili količinu od 500 vagona. Mada je proizvodnja željeza od sredine 19. vijeka stalno oscilirala, trgovina željeznom robom bila je veoma živa sve do ustanka 1875—1878. godine. Italijanski konzul u Sarajevu Durando izvještava 1865. godine da vrijednost izvezenog željeza i željeznih proizvoda iz Bosne u Srbiju, Vlašku, Rumeliju, Albaniju i Crnu Goru iznosi 4,300.000 pjastera, što čini 12⁰/₆ cjelokupnog bosanskog izvoza.¹³⁾ U toku ustanka pro-

9) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 46.

10) Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. XVII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 12. Sarajevo, 1961. str. 57. i dalje.

11) M. Samić, n. d. str. 221. Austrijska konzularna agencija u Banjoj Luci, izvještava aprila 1856. godine da se u banjolučkom i bijačkom sandžaku proizvodi veoma kvalitetno željezo koje je zbog svoje mekoće i elastičnosti naročito cijenjeno u Srbiji i Vlaškoj. Arhiv Bosne i Hercegovine, Austrijski generalni konzulat Sarajevo br. 450/1856. (U daljem tekstu skraćeno: ABH, AGKS).

12) Vinko Mikolji, *Povijest željezara i željeznog obrta u Bosni*. Metalurški institut »Hasan Brkić« Zenica, Zenica, 1969. str. 94, 96.

13) Isto, str. 121.

dukcija željeza doživjela je težak udarac. Prema izvještaju austrijske konzularne agencije u Banjoj Luci iz 1874. godine, na području banjolučkog i bihačkog sandžaka, željezna ruda topljena je u oko stotinu peći čija je ukupna dnevna proizvodnja iznosila oko 200 mc željeza.¹⁴⁾ Početkom ustanka veliki broj majdana i peći prestao je s radom. Rudari, topioničari i kovači sklanjali su se pred nasiljem preko Save, ili u mirnije krajeve Bosne, a postojeće uređaje uništili su ustanici ili turska vojska. I u srednjobosanskim majdanima proizvodnja željeza imala je velike padove i uspone. U Varešu je 1875. godine proizvedeno 140.000 oka željeza, 1876. svega 18.000 oka, a 1877. godine 328.000 oka. Uz to je istovremeno opala i potražnja za bosanskim željezom u Srbiji, Vlaškoj i Moldaviji. U toku 1877. godine preko austrijske granice izvezeno je iz Bosne svega 835 mc željeza i željezne robe.¹⁵⁾

Od sredine 19. vijeka bilo je nekoliko pokušaja da se u Bosni osnuje akcionarsko društvo za eksploataciju i preradu željezne rude. Nakon istraživanja rudarskih oblasti u Bosni 1860. godine, tri austrijska stručnjaka zatražila su od Porte koncesiju za podizanje tri visoke peći u Starom Majdanu, Varešu i Fojnici. Porta i bosanski valija dali su pristanak, ali su postavili neprihvatljive uslove, pa su interesenti morali odustati od svoje namjere.¹⁶⁾ Pet godina kasnije u Fojnici je bila osnovana prva kovačka zadruga u koju je bilo učlanjeno 25 kovučkih majstora i majdandžija, ali se i ona uskoro raspala.¹⁷⁾ Nakon donošenja Zakona o državnim rudnicima u Turskom Carstvu (1868) i izgradnje prve dionice Hiršove normalnotračne pruge od Dobrljina do Banje Luke 1872. godine, naglo je porastao interes stranog, prvenstveno austrougarskog kapitala za rudna i druga prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine. Odranije poznati bečki fabrikant mašina Sigl počeo je 1873. godine pripremati teren kod turskih vlasti za podizanje rudarsko-topioničarskog preduzeća u Bosni. Mada je zahtjev bio praćen posebnim preporukama iz austrougarskog Ministarstva vanjskih poslova, turske vlasti mu nisu izdale potrebnu koncesiju.¹⁸⁾ Negativan stav Porte prema poduhvatima ove vrste nije bio samo kada je bila riječ o stranom kapitalu. Isti stav Porta je zauzela i prema pokušaju bosanskog valije Derviš-paše Lovčalije koji je 1874. godine, radio na osnivanju konzorcija za podizanje moderne topionice u Varešu. On je uspio da u ovaj poduhvat privuče i neke bosanske paše (Fazli-paša Šerifović i Hajdar-beg Čengić) i dva jevrejska trgovca (Giuseppe Salom Vita iz Trsta i Javer ef. Baruh iz Sarajeva). Prikupio je početni kapital, angažovao stručnjake iz Austrije i započeo izgradnju ceste od Vareša do Podlugova, ali je, na intervenciju Porte, čitav poduhvat obustavljen. Trgovci željeznom robom koji su gotovo čitavu produkciju željeza držali u svojim

14) ABH, AGKS, br. 215/1874. Ovdje treba napomenuti da ove male peći, čiji je kapacitet bio oko dva tovara sirovog željeza dnevno, nisu radile kontinuirano. Zbog toga nije moguće proračunati njihovu godišnju proizvodnju. U Varešu željezna ruda je imala 60—65% željeza, a topljenjem u primitivnim pećima dobijalo se samo 13% željeza. Vidi opširnije: Johann Asboth, *Bosnien und der Hercegovina*, Reisebilder und Studien. str. 394.

15) V. Mikolji, n. d. str. 221—222, 226—227; R. Potier, n. d. str. 35.

16) V. Mikolji, n. d. str. 118.

17) Isto, str. 124—125.

18) ABH, AGKS, br. 182/1873. i 209/1873. Austrougarsko poslanstvo u Carigradu službeno je zamolilo (1872) Generalni konzulat u Sarajevu da se zauzme za Ivana Nepomuka Turkovića iz Karlovca da ostvari svoje planove oko eksploatacije bosanskog drveta. ABH, AGKS, br. 254/2 iz 1872.

rukama obratili su se sultanu s molbom da spriječi podizanje moderne željezare koja bi uništila veliki broj rudara i kovača čije porodice žive od proizvodnje i obrade željeza.¹⁹⁾ Na taj način Porta je do kraja svoje vladavine u Bosni i Hercegovini ostala dosljedna u zaštiti preživjelih institucija. Ona je zakonski i formalno proklamovala reforme i modernizaciju države i društva, ali praktični koraci nisu obećavali suštinske promjene. Bosanska produkcija željeza imala je znatnu reputaciju u gotovo svim balkanskim zemljama, ali je sve do okupacije 1878. godine ostala vjerna tradicionalnoj tehnici i tehnologiji rada. Zbog svoje upornosti u čuvanju tradicije preskupe proizvodnje i transporta, bosansko željezo počelo je naglo gubiti tržište usljed jake konkurencije željezne industrije iz alpskih zemalja i Češke, a i sve većeg prodora belgijskog i engleskog željeza na balkansko tržište.

Obradom željeza bavio se kovački esnaf koji je bio najbrojniji. Obuhvatao je tri skupine zanata: a) kovački, klinčarski, nalčandžijski; b) sabljarski, nožarski i puškarski i c) zildžijski (izrada zvona) i kantardžijski. U 18. vijeku sarajevskom kovačkom esnafu pripadali su rudari, topioničari i kovači iz Kreševa, Fojnice, Vareša i Busovače. Oko 1778. godine u ovom esnafu bilo je preko 1000 članova svih triju konfesija. Najbrojnije su bile radionice koje su izrađivale i popravljale poljoprivredni alat (kose, srpovi, sjekire, motike, lopate, trnokopi, lemeši za plugove, zatim potkovice za konje, ekseri, turpije, svrdlovi, noževi i tome slično). Pored ovih, jedan dio kovača obavljao je svoje poslove putujući od sela do sela. Svoje kovačke usluge naplaćivali su u naturi (žito, vuna, odjevni predmeti i slično), a rjeđe i u novcu.²⁰⁾

Osim željeza i željeznih proizvoda, koji su svojim kvalitetom obezbjeđivali tržište u gotovo svim balkanskim zemljama, i obrada drugih metala, prvenstveno bakra, zlata i srebra bila je poznata daleko izvan granica Bosne i Hercegovine. Pažnju francuskih putopisaca s početka 19. vijeka privukli su predmeti izrađeni od bakra, za koje jedan od njih kaže da su savršene izrade. Prema Šometu de Foseu, u Sarajevu je tada bilo oko šezdeset kazandžijskih radnji u kojima se godišnje obrađivalo oko dvije hiljade metričkih centi bakra. Prema zapažanjima Pjera Davida, Sarajevo je snabdijevalo »...čitavu Rumeliju kalajisanim ili pozlaćenim bakrenim posuđem, jer je uživalo glas da ga izrađuju bolje od i jednog drugog grada u Turskoj«. Fukard navodi da je u Sarajevu 1813. godine, bilo devedeset puškara, a u sarajevskom bezistanu preko dvije stotine zlatara »...čije je glavno zanimanje bilo da ukrašavaju srebrenim i zlatnim šarama hladno i vatreno oružje.«²¹⁾ Kvalitetom izrade i njihovom ljepotom izdvajali su se noževi koji su bili glavni izvozni artikl iz Sarajeva i Foče u Srbiju i Rumeliju.

Osim ukrašavanja oružja, posebno su bili zapaženi zlatni i srebreni filigrani i inkrustirani radovi: ženski nakit, kopče, pehari, table za kafu, kutije za cigarete, čibuci, i tome slično koje su izrađivali vrsni majstori u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Travniku, Zvorniku i Livnu, zatim posuđe izrađeno od bakra: zdjele, table, tanjiri, različite posude za vodu itd.²²⁾ Zlatarski ili kujundžijski zanat počeo je staganirti u prvoj polovini 19. vijeka.

19) V. Micolji, n. d. str. 109.

20) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Starom Sarajevu...* str. 80—95.

21) M. Šamić, n. d. str. 245—246.

22) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 95—118.

Sarajevski zlatarski esnaf imao je 1778. godine preko dvije stotine članova, a 1836. sarajevski zlatari imali su 78 kalfi i 19 majstorskih sinova. Nakon ukidanja esnafa 1851. godine, neki zlatari zatvorili su svoje radnje i prešli u trgovce.²³⁾ Za razliku od mnogih drugih zanata koji su počeli stagnirati u 18. i prvoj polovini 19. vijeka, kazandžijski zanat pokazao je dosta otpornosti prema različitim krizama koje su zahvatile Bosnu i Hercegovinu. Prema popisu iz 1848. godine, u sarajevskom esnafu bilo ih je šezdeset, a stotinu godina kasnije bilo ih je još trideset i jedan.²⁴⁾

Proizvodnja soli. Proizvodnja soli u okolini Tuzle kao i proizvodnja željeza, zasnivala se na nesavremenim metodama. Prema zapisima iz prvih decenija 19. vijeka, tuzlanske solane dobijale su se na isti način kao i stari Sloveni. Velikim solanama nazivale su se one koje su imale 70 do 80 jama, a malim od 40 do 50 jama.²⁵⁾ Prema Hamdiji Kreševljakoviću, tuzlanske solane proizvodile su godišnje 317.000 oka ili 406.000 kg. soli.²⁶⁾ Pred okupaciju, godišnje se proizvodilo prosječno 1500 do 2000 mc soli. S obzirom na ogromnu potrošnju soli, tuzlanske solane podmirivale su samo dio lokalnih potreba. Prema podacima Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1875. godine, so je predstavljala jedan od vodećih artikala pri uvozu u Bosnu i Hercegovinu. Godišnje je uvoženo oko 9,000.000 oka morske, marmaroške, vlaške i erdeljske soli. Njena vrijednost na pograničnim mjestima (Brčko, Gradiška, Dubočac i Gabela), gdje je prodavana posrednicima, iznosila je preko 550.000 fl. S obzirom na postojanje velikog broja stoke i na proizvodnju suhomesnatih i mliječnih proizvoda, Bosna i Hercegovina trošila je u 19. vijeku oko devet oka ili oko jedanaest kilograma po glavi stanovnika.²⁷⁾

Prerada kože. Prerada kože bila je rasprostranjena na veliki broj mjesta u Bosni i Hercegovini. Bogato stočarstvo i lov na divljač davali su izobilje sirovina za brojne radionice, ali sve do okupacije nije bilo osnovano ni jedno preduzeće industrijskog tipa. Obradom kože bavila su se četiri esnafa: tabaci, sarači, čizmedžije i ćurčije. Najznačajnije radionice za preradu sirove kože nalazile su se u Sarajevu, Mostaru, Visokom i Jeleču (kod Foče). Francuski putopisci zapazili su da se najbolje kožarske radionice nalaze u Sarajevu i Visokom i da je u njima zaposlen »... vrlo veliki broj radnika svih vrsta.«²⁸⁾ Prema Skariću i Kreševljakoviću, sredinom 19. vijeka u Sarajevu je bilo oko 25 radionica za preradu kože. Pojedine veće radionice upošljavale su u ljetnim mjesecima i po 40 radnika. Tada je tabački esnaf u Sarajevu imao 85 članova iznad 18 godina starosti.²⁹⁾ U Jeleču je bilo tabačkih majstora koji su zapošljavali preko 200 pomoćnih radnika, a u Visokom je pred okupaciju radilo 30 radionica sa po tri do šest pomoćnih radnika, a u sezoni i znatno više. Izrađivali su veoma kvalitetan đon, bijelu mješinu, sahtijan (lijepo izrađena ovčija ili kozja koža) i opanke. Godišnje su visočki

23) Isto, str. 111.

24) Isto, str. 100.

25) M. Šamić, n. d. str. 224.

26) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 98—100.

27) ABH, AGKS, br. 331/1875. Tovar soli prodavan je posrednicima u graničnim mjestima po 75 do 93 pjastera.

28) M. Šamić, n. d. str. 223.

29) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 122.

kožari prerađivali oko 20.000 govedih i 60.000 ovčijih i kozijih koža, a opančari su godišnje izrađivali do milion pari opanaka.³⁰⁾

Čizmedžijski esnaf spadao je u 18. vijeku među najbrojnije, ali je u 19. vijeku stalno opadao, pa gotovo i iščezao. Ovaj esnaf imao je u Sarajevu u 18. vijeku oko 1.000 članova, a 1848. godine samo 171 majstora i kalfi.³¹⁾ I ćurčijski esnaf u Sarajevu bio je takođe u opadanju. U drugoj polovini 18. vijeka (1769) ovaj esnaf imao je 353 člana, a 1866. godine postojale su 42 ćurčijske radnje od kojih 20 većih i 22 manje. U sezoni, od početka maja do kraja augusta, veće radionice upošljavale su po 10 do 20 pomoćnih radnika.³²⁾ Za razliku od čizmedžijskog i ćurčijskog esnafa, sarači su i u prvoj polovini 19. vijeka pokazivali tendenciju uspona. Prema defteru iz 1777. godine, sarački esnaf u Sarajevu imao je 898 članova, a 1823. godine njihov broj narastao je na 1.140.³³⁾

Proizvodnja i prerada kože premašivala je potrebe Bosne i Hercegovine, pa je sirova i prerađena koža predstavljala jedan od glavnih izvoznih artikala. Prerada kože počela je naglo opadati u prvoj polovini 19. vijeka, a naročito poslije okupacije. Vojne potrebe stalno su se smanjivale, a zastarjela tehnika i tehnologija rada, kao i brižljivo čuvana esnafska tradicija nisu se mogli oduprijeti konkurenciji jeftinije industrijske robe.

Tekstil. Proizvodnjom tekstila i tekstilne robe bavilo se zanatstvo i kućna radinost. Korištene su pretežno domaće sirovine, vuna i kostrijet, a u gradovima još i uvezena svila, čoha, pamuk i finija platna. Mada je proizvodnja bila raširena u čitavoj Bosni i Hercegovini, izdvajaju se pojedina mjesta koja su se specijalizovala za izradu nekih tekstilnih proizvoda. Gruba vunena ćebad i ćilimi najbolje su rađeni u Čajniču, Rogatici, Foči, Prozoru, Bileći i Livnu, a mutapi (pokrivači za konje), vreće, torbe i drugo od kostrijeti u Visokom, Varcar Vakufu i Gornjem Vakufu.³⁴⁾

Potrebe seoskog stanovništva za tekstilom i odjevnim predmetima podmirivane su u okviru patrijarhalne zadruge koja je sama uzgajala ovce, a dobijenu vunu žene su prele, tkale i bojile, a zatim šile i ukrašavale vezovima. Društveni položaj žene u bosanskohercegovačkom patrijarhalnom društvu, a posebno muslimanske, kojoj vjerski običaji nisu dozvoljavali bilo kakvu privrednu aktivnost izvan kuće, značajno je uticalo na rasprostranjenost tekstilne proizvodnje. Od vune, kostrijeti, pamuka, lana i konoplja žene su izrađivale sukno, platno, ćilime, ćebad, marame, čarape, šalove itd. U fojničkom kraju žene su tkale kvalitetan štof za odijela, a u bihačkom su od

30) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 59. i 73; Sve tabhane jednog mjesta činile su tabački odžak. Krajem 18. vijeka tabački odžaci bili su u Sarajevu, Čajniču, Rogatici, Foči, Jeleču, Novoj Kasabi, Srebrenici, Tešnju, Banjoj Luci, Jajcu, Livnu, Travniku, Visokom, Fojnici, Mostaru, Konjicu i Stocu. Ova mjesta predstavljaju i glavne centre za preradu sirove kože. H. Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851)* Godišnjak Istorijskog društva BiH, god. I, Sarajevo, 1949. str. 179.

31) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 134.

32) Isto, str. 142.

33) Isto, str. 63.

34) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 46, 60, 68, 79, 92, 100, 101; R. Potier, n. d. 36—42.

svile i pamuka izrađivale fine muške košulje i ženske haljine.³⁵⁾ Čitava seoska tekstilna proizvodnja zavisila je uglavnom od uzgoja stoke, a prvenstveno ovaca i koza, pa se zbog toga svaka kriza stočarstva prenosila i na krizu u tkačkoj djelatnosti. U tom pogledu stočne bolesti, ustanoci, suše i slično imali su teške posljedice za domaću tekstilnu proizvodnju. Austrijski izvještaji konstatuju da je naročito ustanak od 1875—1878. godine imao teške posljedice, jer je veliki broj hrišćanskih seljaka zajedno sa svojim porodicama napuštao domove i gubio stoku. U oblastima koje su bile zahvaćene ustankom gotovo potpuno je propala tkačka djelatnost za koju se tvrdilo da je bila veoma raširena i da nije bila gotovo ni jedna hrišćanska ni muslimanska kuća bez tkačkog stana.³⁶⁾

Patrijarhalna zadruga je dugo vremena proizvodila isključivo za podmirivanje svojih potreba, a rijetko, i od prilike do prilike, iznosila je svoje viškove na tržište ili ih je povjeravala trgovcima koji su obilazili vašare po čitavoj Bosni i Hercegovini. Siromašne žene i djevojke tkale su bez i izrađivale različite vezove i time se prehranjivale. Posebne žene su njihove izradvine nosile i prodavale po kućama imućnijeg svijeta ili na čaršiji. Takve žene zvale su se trgovke. Tkalje i vezilje davale su im 10% od prodane robe.³⁷⁾

Povećane potrebe za novcem i uopšte razmjenom dobara koje su nastupile od sredine 19. vijeka, usljed povećanih novčanih obaveza stanovništva prema državi, uvlačile su seosko stanovništvo u proizvodnju za tržište, pa je i kućna tekstilna radinost postala važan izvor dopunskih prihoda. Mada su postojale dvije važne pretpostavke za razvoj tekstilne industrije — sirovine i radna snaga — do toga nije došlo, jer su nedostajali, ne samo poduzetnički duh nego i potrebni kapital i razvijenije tržište. U tom pogledu učinjen je samo jedan pokušaj za vrijeme Topal Osman-paše. Osnovano je Akcionarsko društvo za proizvodnju sukna s kapitalom od 400.000 — 500.000 groša. Radilo je za potrebe vojske i policije, ali je 1870. godine likvidiralo posao. Nakon toga radilo se, 1873/4. godine, na osnivanju fabrike sukna za koju je bio prikupljen početni kapital, ali je potrošen u druge svrhe i čitav poduhvat je propao.³⁸⁾

Proizvodnja tekstila i odjevnih predmeta u gradovima razvijala se u formi zanata i kućne radinosti. Esnafske organizacije brižljivo su čuvale tradicionalni način proizvodnje i razmjene. Tkački stan nije doživio ni-

35) Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada Sarajevo, br. 7045/1881. (U daljem tekstu skraćeno: ABH, ZVS); *Bosnien und die Herzegovina in Wort und Bild*, Wien, str. 487.

36) Isto.

37) H. Kreševljaković, *Gradska privreda...* str. 193.

38) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 156; Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo, 1937. str. 230. Fabrika sukna (aba kompanija) bila je osnovana 1867. godine u Sarajevu. List »Bosna« konstatuje da je ovo preduzeće propalo zbog toga što su se vojničke uniforme izrađivale od rumelijskog sukna lošeg kvaliteta. Kasnije su preduzimate mjerne da se u Sarajevu podigne fabrika sukna s godišnjim kapacitetom od 80—100.000 aršina. Njen prihod planiran je da pripada sarajevskoj Islahani, koja je zbog nedostatka posla bila u teškom položaju. Radna snaga u ovoj fabrici bili bi učenici Islahane. »Bosna«, br. 341. 26. dec. 1872—7. jan. 1873.

kakvu tehničku promjenu od 16. vijeka, a gradske zanatlije, terzije, abadžije i drugi, radili su ručno sa najjednostavnijim alatom. Prva šivaća mašina pojavila se u Sarajevu 1866. godine, a prva moderna krojačka radnja, prema H. Kreševljakoviću, 1872. godine.³⁹⁾ Među najbrojnije esnafa spadao je terzijski. Prema popisu iz 1755. godine, u Hercegovini je bio 1.501 član terzijskog esnafa, računajući samo majstore i kalfe, dok je u isto vrijeme mostarski čebedžijski esnaf brojao 98 članova.⁴⁰⁾ U Bosni je moralo biti znatno više članova ovog esnafa s obzirom na to da je sredinom 19. vijeka ona imala 3—4 puta više stanovnika. U Varcar Vakufu bilo je oko 60 mutapčijskih radionica, a u Visokom je još u vrijeme okupacije proizvedeno mutapa u vrijednosti od 60.000 guldena.⁴¹⁾

Mlinarstvo i pekarstvo. Mlinarstvo i pekarstvo bilo je zastupljeno u čitavoj Bosni i Hercegovini. Prije okupacije spominju se samo dva parna mlina s malom pogonskom snagom. Jedan je bio smješten u Brčkom i pripadao je tuzlanskom pravoslavnom episkopu, a drugi je bio vlasništvo samostana Trapisti kod Banje Luke.⁴²⁾ Izgleda da nisu postojale naročite potrebe za velikim mlinovima, jer je onaj u Brčkom radio samo onda kada su male vodenice prestajale s radom zbog presušivanja potoka i rječica na kojima su bile podignute. Veće vodenice bile su najčešće vlasništvo bogatih ljudi i vakufa. Radile su s jednim ili više kamenova, a proizvodile su najčešće samo jednu vrstu brašna. Dnevna proizvodnja vodenice s jednim kamenom iznosila je oko 200 oka brašna. Obično su podmirivale potrebe jednog sela, zaseoka ili samo jedne porodične zadruge.⁴³⁾

U svim većim mjestima — Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Travnik itd. — postojali su pekarski esnafi koji su strogo određivali vrstu i kvalitet hljeba, a vlasti su određivale cijenu. Najviše se proizvodio crni i polubijeli hljeb. Krajem turske vladavine, u Sarajevu je bilo preko 70 pekarskih radnji, a u Banjoj Luci oko 20. Tada su samo dvojica hrišćana u Sarajevu imala pravo da prave bijeli hljeb. Jedan je bio esnafski čauš Petar Pasamadžija, a drugi Mate Marušić. Najbolji glas uživali su travnički pekari za koje H. Kreševljaković navodi da su proizvodili 15 vrsta hljebova⁴⁴⁾. Pekari su sami pravili, pekli i prodavali hljeb, a osim toga činili su građanstvu različite pekarske usluge za novac.

Građevinarstvo. Građevinskom djelatnošću u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vladavine bavilo se više različitih zanata: klesari, stolari, dunderi, topljači olova, sujoldžije (vodoinstalateri), bunardžije, ćerpičije

39) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 165.

40) Ahmed S. Aličić-Hivzija Hasandedić, *Popis terzija, ćurčija i abedžija u Mostaru iz 1755. godine.* Prilozi za orijentalnu filozofiju XVIII—XIX, Sarajevo, 1973. str. 315—371. U popisu nema ćurčija.

41) ABH, ZVS, br. 7045/1881; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 100.

42) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 98, *Isti, Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 192—193. Parni mlin u Trapistima podignut je 1872. a u Brčkom 1873. godine.

43) Isto.

44) ABH, AGKS, br. 126, i 929/1860; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 198; *Isti, Esnafi i obrti u BiH...* str. 65. List »Bosna« (br. 162. iz 1869. godine) objavio je da se ukida monopol na prodaju hljeba i mesa. Ubuduće ove artikle mogao je svako prodavati.

(proizvodnja ćerpiča, nepečene cigle), ćeremidžije (proizvodnja ćeremita, crijepa), pećari i kaldrmdžije — koji su zadovoljavali potrebe stanovništva u proizvodnji građevinskog materijala, podizanju kuća, kaldrmisanju ulica, izgradnji bunareva za vodu itd. Najbrojniji među njima bili su dunderi, priučeni zidari i tesari, koji su uglavnom od drveta podizali jednostavne bosanske kuće i pomoćne zgrade. Poslove su obavljali pretežno sezonski, putujući od mjesta do mjesta. Svojom stručnošću zadovoljavali su normalne potrebe seoskog i dijela gradskog stanovništva, dok su svi veći građevinski poduhvati javnog značaja (mostovi, upravne zgrade, značajniji vjerski i vakufski objekti i sl.) zahtijevali stručnu pomoć stranih majstora. Od sredine 19. vijeka pojedinci, vjerske i državne ustanove počinju sve češće angažovati strane građevinare. Pravoslavna crkvena opština iz Dervente sklopila je ugovor 1857. godine za izgradnju crkve sa zidarim majstorom iz Osijeka Đurom Keržakovićem.⁴⁵⁾ Deset godina kasnije, 1867, za podizanje pravoslavne crkve u Bijeljini ciglu je izrađivao ciglarski majstor Josef Mesaroš, austrijski državljanin iz Bošnjaka u brodskoj regimenti.⁴⁶⁾ Iste godine javio je austrijski konzularni agent iz Banje Luke italijanskom konzulu u Sarajevo da se tamo nalazi 15 zidara, ciglara i nadničara iz Udina.⁴⁷⁾ Dvije godine kasnije, 1869, isti agent govori o koloniji italijanskih građevinskih radnika u Banjoj Luci koji tu rade svake godine od proljeća do jeseni. Italijanski građevinari spominju se takođe u Tuzli, Brčkom, Sarajevu i Mostaru, te izgradnji puta Mostar — Sarajevo i prve željezničke pruge u Bosni Dobrljin—Banja Luka.⁴⁸⁾ Gradnjom Konaka i vojne bolnice u Sarajevu rukovodili su inžinjer Franjo Moise i Franjo Linardić iz Splita, a novu pravoslavnu crkvu sagradio je neki Andrija iz Velesa, koji je sa sobom doveo i zidare.⁴⁹⁾

Osnovni građevinski materijal bili su drvo i ćerpič u Bosni a kamen u Hercegovini. Zbog teškog i skupog transporta proizvodnja svih vrsta građevinskog materijala bila je ograničena na podmirivanje lokalnih potreba.⁵⁰⁾

Iskorištavanje šuma. Posebno mjesto u privrednoj aktivnosti Bosne i Hercegovine posljednjih decenija turske vladavine pripada iskorištavanju šuma i preradi drveta. Sve do tridesetih godina 19. vijeka bosanskohercegovačko drvo nije predstavljalo značajniji izvorni artikal, jer je gotovo isključivo korišteno za podmirivanje različitih potreba stanovništva, vojske i javnih ustanova. Najveći dio sječe i transporta drveta obavljalo je

45) ABH, AGKS, br. 1336/1857.

46) ABH, AGKS, br. 1264/1867. i br. 1543/1867.

47) P. Mitrović — H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1869—1870)*. Naučno društvo NRBiH, Građa, knj. V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 3, Sarajevo, 1958. dok. 103, str. 146.

48) Isto, dok. 182, 196, 236, 247, 256. str. 191, 210—211, 239, 246—7, 255—6.

49) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 179; V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina...* str. 245.

50) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 176; *Bosnien und Hercegovina in Wort und Bild...* str. 488.

seosko stanovništvo besplatnim radom u okviru već ustaljene obaveze kuluka.⁵¹⁾

Od tridesetih godina 19. vijeka preduzetnici i trgovci iz Hrvatske i Slavonije započeli su kapitalističku eksploataciju bosanskih, a austrijski i tršćanski hercegovačkih šuma koja je sa malim prekidima trajala sve do kraja turske vladavine. Ovi poduhvati bili su tijesno povezani s razvojem šumske privrede u Hrvatskoj i Slavoniji, podizanjem industrije stakla u Sloveniji i izgradnjom saobraćaja u ovim zemljama.⁵²⁾ Osim potaše ili pepeljike, čija je proizvodnja u bosanskim šumama prestala 1851. godine, najviše se proizvodila francuska hrastova duga za burad, a u manjim količinama izvožena je hrastova brodska građa, hrastovo i četinarsko građevinsko drvo, ogревно drvo i sl.

Težak i preskup kopneni saobraćaj upućivao je preduzetnike na korištenje vodenih puteva koji su jedino bili pogodni za prenošenje većih tereta. To je ograničilo iskorištavanje šuma na Posavinu i područja koja gravitiraju većim rijekama (Una, Sava, Vrbas, Ukrina, Bosna, Drina i Neretva i njihove pritoke). Pred okupaciju Bosne i Hercegovine samo je 5% putne mreže bilo osposobljeno za koški saobraćaj koji se odvijao uz velike poteškoće i visoke troškove. Normalni hvat pilanske oblovine iz područja planine Crna Gora kod Nevesinja koštao je 25 for. Na transport i manipulaciju otpadalo je 18,50 f., a na sječu i izradu, rezanje na pilani, šumsku taksu od 10%, troškove režijske i administracije, svega 6,50 f. To znači da transport i manipulacija odnose tri četvrtine ukupnih troškova eksploatacije i prerade drveta iz udaljenijih krajeva, dok to nije bio slučaj u područjima oko većih rijeka.⁵³⁾

I pored svih teškoća, proizvodnja hrastove duge u bosanskim šumama predstavljala je unosan posao. Najznačajniji proizvođači bili su trgovci drvom iz Hrvatske i Slavonije: Josip Jarić iz Slavanskog Broda proizvodio je dugu u šumama zvorničkog, banjolučkog i derventskog kraja; Ivan Nepomuk Turković iz Karlovca u bihaćkom okrugu; Ambroz Vraniczany iz Karlovca na planini Prosari, Kozari i Motajici; Jovan Popović i August d'Elia iz Slavanskog Broda u Vučjak planini. Pored ovih, 1867. godine, pojavljuje se i francuska firma Henri i L. D'Heureux. Zajedno sa stranim preduzimačima, a ponekad i samostalno, u proizvodnji francuske duge učestvuju i

51) O pitanju iskorištavanja bosanskohercegovačkih šuma u vrijeme osmanske vladavine više vrijednih priloga objavio je profesor Šumarskog fakulteta u Sarajevu prof. ing. Branislav Begović: *Iskorištavanje naših šuma u prošlosti za potrebe osmanske vojske i mornarice*. »Narodni šumar«, Časopis za šumarstvo i drvenu industriju, God. X, sv. 9—12, Sarajevo, 1956. str. 364—368; *Iskorištavanje šiške i ruja u Bosni i Hercegovini za vrijeme otomanske uprave*. Nar. šumar. XI, sv. 10—12, Sarajevo, 1957. str. 337—344; *Iskorištavanje naših šuma u prošlosti za proizvodnju katrana*. »Nar. šumar.« XII, sv. 1—3, Sarajevo, 1958. str. 30—34; *Iskorištavanje naših šuma za potrebe lokalnog tržišta u periodu otomanske uprave*. »Narodni šumar«, XIV, sv. 7—8, Sarajevo, 1960. str. 353—363; *Iskorištavanje naših šuma za proizvodnju drvenog ugljena u periodu otomanske uprave*, »Šumarski glasnik«, br. 3—4, Sarajevo, 1960. str. 1—8.

52) Branislav Begović, *Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine*. Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvenu industriju u Sarajevu, God. V, br. 5, Sarajevo, 1960. str. 239.

53) Isto, str. 230, 233, 240.

domaći trgovci, pa i bogatiji seljaci.⁵⁴⁾ Prema procjeni prof. Branislava Begovića, u Bosni i Hercegovini je, od 1853. do 1878. godine, posječeno najmanje 300.000 hrastovih stabala od kojih je izrađeno preko 100 miliona komada francuske duge.⁵⁵⁾

Pilanska prerada drveta u Bosni i Hercegovini počela je u prvoj polovini 18. vijeka. Prva pilana potočara izgrađena je 1738. godine na rijeci Miljacki kod Korana više Pala. Druga takva pilana podignuta je 1800. godine u kreševskom kraju.⁵⁶⁾ Mada ne možemo pouzdano utvrditi hronologiju nastanka i razmještaj pilana potočara, sa sigurnošću se može tvrditi da su, u posljednjoj deceniji turske vladavine, bile u većem broju razmještene po čitavoj Bosni i Hercegovini. U okolini Sarajeva bilo ih je 27, u banjolučkom sandžaku 5, visočkoj nahiji 4, fojničkoj 3, a više takvih pilana bilo je podignuto u travničkom i bihaćkom sandžaku, te u konjičkoj i fočanskoj nahiji.⁵⁷⁾

Pilane potočare podizali su isključivo domaći ljudi. Bile su smještene na potocima i manjim rijekama u blizini šuma. Imale su mali proizvodni kapacitet, pa su podmirivale samo lokalne potrebe. Njihova prosječna godišnja proizvodnja iznosila je oko 4.500 komada daske, što iznosi oko 144 m³ rezane građe. Prema B. Begoviću, potkraj turske uprave u Bosni i Hercegovini bilo je oko 60 pilana potočara koje su godišnje proizvodile oko 270.000 dasaka ili 10.800 m³ rezane građe za čiju izradu je trebalo obezbijediti 18.000 m³ pilanske oblovine. Iz ovih podataka Begović zaključuje da je ukupna pilanska proizvodnja rezane građe bila vrlo ograničena i da se kretala u okvirima kapaciteta jedne današnje parne pilane sa dva puna gatera.⁵⁸⁾

Od sredine 19. vijeka do kraja turske vladavine u Bosni i Hercegovini podignute su tri pilane industrijskog tipa. Prvu takvu pilanu podigli su, 1846. godine, austrijski državljani E. A. Schönefeld, K. W. Andre i tršćanski trgovac Rudolf Kugler u Zatonu na rijeci Buni. Oni su krajem 1845. godine dobili dozvolu od Ali-paše Rizvanbegovića kojom im daje pravo eksploatacije šuma na području mostarskog, nevesinjskog, blagajskog i konjičkog kadiluka. Nešto kasnije, pravo na eksploataciju hercegovačkih šuma dobio je i tršćanski trgovac Leon Kluky. Pilana je radila sa dva gatera na vodeni pogon, a kapacitet joj je iznosio 100.000 komada daske godišnje. Drvo je dobavljano plavljenjem iz gornjeg toka rijeke Neretve, a rezana građa transportovana je takođe Neretvom do Metkovića gdje je otpremana za inostranstvo. Ova pilana radila je samo do 1850. godine, jer su turske vlasti raskinule ugovor »usljed promjene pravnog shvatanja vlasništva nad šumama.⁵⁹⁾

Drugu pilanu industrijskog značaja podiglo je nekoliko banjolučkih trgovaca, 1855. godine, u Podgradcima na rijeci Vrbaškoj. Njen godišnji kapacitet iznosio je 40.000 komada daske. S izvjesnim teškoćama radila je

54) Isto, str. 67—99.

55) Isto, str. 243.

56) Isto, str. 212.

57) Isto, str. 212—217.

58) Isto, str. 232.

59) Isto, str. 217—220.

do kraja turske uprave. Osim banjolučkih trgovaca, Riste i Tome Radulovića i Sime Pištelića, kao suvlasnik uključio se i tršćanski trgovac Aleksandar Opuić.⁶⁰⁾

Treću pilanu podigao je, 1870. godine, austrijski državljaniin Josef Lichtenegger na rijeci Krupi kod Pazarića. Godišnje je proizvodila 20.000 komada daski koje su plasirane na sarajevskom tržištu.⁶¹⁾ Pokušaj istog poduzetnika da podigne i drugu pilanu na rijeci Zujevini nije uspio zbog spora s turskim vlastima oko vlasništva nad zemljom.

Trgovina. Razvoj trgovine u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija turske vladavine nije mogao, i pored izvjesnog napretka, da prevaziđe tradicionalne forme razmjene dobara koje su bile karakteristične za feudalno društvo. Patrijarhalna zadruga formirala je davno u istoriji model zatvorene kućne privrede u okviru koje su podmirivane gotovo sve potrebe seoskog stanovništva. Rijetki proizvodi koje patrijarhalna zadruga nije mogla sama proizvesti upućivali su seljaštvo na gradsko tržište, ali i tada ono ostaje u okviru naturalne razmjene. Seljak je teško dolazio do novca, pa mu je on više služio kao mjerilo vrijednosti nego kao sredstvo plaćanja. Naturalni oblici razmjene dobara između sela i grada zadržali su tradicionalne trgovačke forme i običaje. Trgovina s ćepenka u gradu ima još gotovo podređenu ulogu u odnosu na razmjenu koja se odvijala na brojnim pazarima i sajmovima. To je stvorilo tip putujućeg trgovca kojemu je lokalno tržište bilo suviše tijesno i ograničeno.⁶²⁾

Pred okupaciju 1878. godine u Bosni i Hercegovini održavani su vašari (sajmovi) u 87 raznih gradova, varoši i sela. Od toga u 72 mjesta održavani su sedmični, a u 27 godišnji sajmovi. Ovi posljednji bili su od najvećeg značaja za razmjenu dobara između sela i grada kao i pojedinih oblasti Bosne i Hercegovine i inostranstva. Najpoznatiji godišnji sajam u Bosni i Hercegovini održavan je na pravoslavne Duhove u Banjoj Luci. Na ovaj sajam donošena je roba i dogonjena stoka iz svih krajeva Bosne. Sarajevski trgovci i zanatlije (naročito sarači, čizmadžije, terzije, abadžije, kazazi i kazandžije) donosili su na ovaj sajam 400 do 500 tovara različite robe. Osim prodaje gotove robe, trgovci i zanatlije kupovali su sirovine i proizvode kućne industrije iz Krajine.⁶³⁾ Slične trgovačke operacije obavljane su i na svim drugim godišnjim sajmovima koji su trajali po nekoliko dana. Za njih su se podjednako brižljivo pripremali ljudi sa sela, kao i gradske zanatlije i trgovci. To su bile jedinstvene prilike da se obave krupniji trgovački poslovi. Seljaci su nudili sve vrste stoke, vunu, kože, krzna, žito, voće, povrće, zatim proizvode kućne industrije izrađene od vune, kostrijeti, drveta i sl. S druge strane, seljaci su kupovali velike količine soli kojom su se trgovci često koristili kao sredstvom plaćanja seljačkih proizvoda, a u manjoj mjeri zanatsku i industrijsku robu domaćeg i stranog porijekla koju su nudili zanatlije i trgovci.

60) Isto, str. 221—222.

61) Isto, str. 224—227.

62) Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig, 1914. str. 531—534.

63) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH*... str. 18—19.

Za unutrašnju trgovinu u gradovima i varošima bio je karakterističan sitni trgovac — mali dućandžija, koji najčešće nije imao kapitala, pa je robu uzimao na kredit kod krupnijih trgovaca koji su redovno postajali kreditni klijenti tršćanskih, bečkih i primorskih trgovačkih kuća.⁶⁴⁾

U unutrašnjoj i vanjskoj trgovini Bosne i Hercegovine Sarajevo je bilo glavni centar u koji je stizao najveći dio robe namijenjen za unutrašnje i vanjsko tržište. Početkom 19. vijeka u njemu se spominju tri jevrejske trgovačke kuće od kojih je svaka raspolagala kapitalom od oko 2 miliona francuskih franaka. Jevrejski trgovci držali su u svojim rukama veliki dio posredničke trgovine s Bečom, Solunom i Skadrom, a bavili su se i bankarskim poslovima. Osim jevrejskih, u Sarajevu je tada bilo više srpskih trgovačkih kuća koje su raspolagale s kapitalom od 600.000 do 1 milion fr. franaka.⁶⁵⁾ U vrijeme Napoleonovih ratova i kontinentalne blokade bogati srpski trgovci bavili su se posredničkom trgovinom pamukom s Istoka i otpremali ga u Kostajnicu i dalje u Beč i Trst, a držali su i gotovo svu trgovinu Bosne i Hercegovine s Dubrovnikom i drugim primorskim gradovima. Njihovi trgovački agenti obilazili su sajmove u Bosni i Hercegovini i drugim turskim balkanskim provincijama na kojima su nabavljali najveći dio proizvoda koji su kasnije bili izvezeni u hrišćanske zemlje. Roba je iz svih krajeva dopremana u Sarajevo, gdje su formirani i kompletirani veći transporti za inostranstvo.⁶⁶⁾ Uloga Sarajeva, kao glavnog trgovačkog grada u Bosni i Hercegovini, još je više porasla nakon ukidanja gradske carine, koja je iznosila 5% od uvezene i izvezene robe iz grada, što je privuklo provincijske trgovce da se u njemu redovno snabdijevaju robom. To je bio nesumnjiv podsticaj za jačanje sarajevske posredničke uloge u trgovini koja je počela stagnirati poslije Napoleonovih ratova i u vrijeme opšte unutrašnje privredne i političke krize koja je trajala od 30-tih do 50-tih godina 19. vijeka.⁶⁷⁾

64) Ahmed Dževdet-paša službovao je u Sarajevu 1863—64. kao Portin inspektor. U jednom pismu iz 1864. godine on piše o načinu trgovanja u Bosni i Hercegovini. Trgovci iz provincije dolaze po robu u Sarajevo. Tada se obrate »svome poznatom trgovcu« i kod njega podmiruju svoje potrebe. Tada trgovac zapiše dug u knjigu, a dužniku iznos duga zapiše na cedulju. »Ovako se posluje bez svjedoka, bez žiga i bez potpisa«. Krupniji sarajevski trgovci imali su veliki broj dužnika u gotovo svim gradovima BiH. Sarajevski trgovci slali su svoje ljude jedanput godišnje da pakuje dugove. H. Kreševljaković, *Iz bosanske trgovine XIX stoljeća*, »Narodna starina«, Zagreb, 1922. str. 162—164.

O načinu trgovanja u Bosni i Hercegovini ruski konzul A. Giljferding zapisao je, 1857. godine, sljedeće: »Trgovci koji kupuju veće zalihe robe u Austriji ili Rumeliji preprodaju jedan njen dio sitnim trgovcima, a i sami drže trgovine za prodaju na malo. Sva se trgovina svodi na dug«. (I. H.) Mostarski ili sarajevski trgovci uzimaju u dalmatinskim gradovima ili u Trstu, veći dio robe na kredit. Trgovci koji dođu iz manjih gradova u Sarajevo ili Dalmaciju uzimaju robu isključivo na kredit. Novac prikupljaju agenti trgovačkih kuća«. Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Preveo Branko Čulić, Sarajevo, 1972. str. 58.

65) M. Šamić, n. d. str. 242.

66) V. Skarić, *Sarajevo...* str. 203—204.

67) Vladimir Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini prema izvještajima austrijskog konzula D. Atanackovića 1844. godine*, Istorijski časopis, knj. VII, Beograd, 1959. str. 145.

Drugi grad po veličini bio je Mostar. Sredinom 19. vijeka imao je oko 10 do 12.000 stanovnika. U njemu je tada bilo svega nekoliko srpskih trgovaca koji su smatrani bogatašima. Trgovački značaj Mostara porastao je nakon otvaranja luke u Metkoviću. Roba je dovožena brodovima do Metkovića, a odatle konjima transportovana preko Mostara i Konjica u Sarajevo. Do tada su se mostarski trgovci, kao i trgovci drugih hercegovačkih mjesta, snabdijevali robom u primorskim gradovima (najčešće u Dubrovniku) ili u Sarajevu. Otvaranjem luke u Metkoviću, raniji trgovački pravci pomjeraju se u dolinu rijeke Neretve. Split, Livno i Travnik postepeno gube svoj raniji posrednički značaj za trgovinu Bosne.⁶⁸⁾

U značajan trgovački centar razvila se i Banja Luka, koja je sredinom 19. vijeka imala preko 10.000 stanovnika. Tome je posebno doprinosila blizina Save udaljena 8 sati hoda i pristanište u Gradišci i bogata okolina.⁶⁹⁾ U Banjoj Luci su se okolni kadiluci snabdijevali evropskom manufakturom i kolonijalnom robom, a u Sarajevo se odlazilo samo radi kupovine industrijskih proizvoda iz Carigrada i Rumelije.

U unutrašnjoj posredničkoj trgovini značajan trgovački centar bio je vezirski grad Travnik. Sredinom 19. vijeka imao je oko 7.000 stanovnika. Prosječna vrijednost robe u travničkim trgovačkim radnjama iznosila je, prema slobodnoj procjeni austrijskog konzula Atanackovića, oko 2.000 guldena, ali je najveći broj trgovina imao kapital od 100 do 200 guldena. Svega 3 ili 4 trgovačke kuće imale su robe u vrijednosti od oko 10.000 guldena.⁷⁰⁾ Iz ovog se jasno vidi da Travnik nije uspio da se razvije u trgovački centar onog značaja koji su imali Sarajevo, Mostar i Banja Luka ili neki gradovi na Savi (posebno Brčko i Bijeljina).

Mada ne raspolažemo statističkim podacima o bosanskohercegovačkoj vanjskoj trgovini posljednjih decenija turske vladavine, iz zapisa i službenih izvještaja savremenika može se približno odrediti struktura izvoza i uvoza, a donekle i količina robe koja je išla preko granice u oba pravca. Iz Bosne i Hercegovine izvoženi su pretežno proizvodi zemljoradnje i stočarstva: žitarice, suhe šljive, povrće, duhan, vino, sve vrste stoke, sirova i pre-rađena koža, krzna, vuna, loj i med, a uz njih proizvodi kućne industrije od vune, kostrijeti i drveta. Od nepoljoprivrednih proizvoda najznačajnije izvozne artikle činili su predmeti izrađeni od željeza, bakra, kože i drveta.⁷¹⁾ Iz inostranstva i drugih turskih provincija u Bosnu i Hercegovinu su uvoženi različiti manufakturni i industrijski proizvodi. Sve do druge polovine 18. vijeka dominantnu ulogu u bosanskom uvozu imali su Carigrad i Rumelija, odakle su dobavljane istočne tkanine, duhan, kafa, šećer, riža i nakit, a iz Srbije rakija i stoka. U drugoj polovini 18. i prvoj polovini 19. vijeka postepeno se povećava uvoz sa zapada i sjevera. Iz Beča, Trsta i dalmatinskih gradova uvozi se čoha, staklo, krznena roba, razni manufakturni proizvodi, nakit, satovi, medicinski instrumenti i lijekovi.⁷²⁾

68) A. Giljferding, n. d. str. 226—227; H. Kapidžić, *Izvještaj R. Erka*, n. d. str. 52; Rudolf Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka*. GZM, XLV, 1933. str. 87.

69) A. Giljferding, n. d. str. 58.

70) V. Stojančević, *Prilike u Bosni...* str. 145.

71) V. Skarić, *Sarajevo...* str. 204; M. Šamić, n. d. str. 226, 227.

72) Isto.

Koliki je bio obim bosanskohercegovačkog izvoza i uvoza, zasada se ne može tačno utvrditi. Prema italijanskom konzulu Durandu, cijeli izvoz iz Bosne 1865. godine iznosio je 41 milion pjastera. Od toga je samo na izvoz željeza u Vlašku i Srbiju otpalo 4 miliona pjastera, a na izvoz noževa i oružja u Rumeliju, Albaniju i Crnu Goru 300.000 pjastera. To znači da je izvoz željeza i željezne robe u balkanske zemlje činilo 12% ukupnog izvoza iz Bosne.⁷³⁾ Prema Vl. Skariću, promet čurčija s evropskim dijelom Turske, sredinom 19. vijeka, iznosio je 300.000 dukata.⁷⁴⁾ Od sredine 19. vijeka drvo kao izvozni artikal dobija sve više na značaju, (hrastove duge za burad, građevinsko i ogrjevno drvo). Prema izvještaju Zagrebačke komore, u bosanskohercegovačkim hrastovim šumama austrijski trgovci i preduzetnici proizvodili su godišnje prosječno tri miliona komada hrastovih duga na kojima su godišnje zarađivali četiri do pet stotina hiljada forinti.⁷⁵⁾

Prema Otto Blau, 1864. godine izvoz iz Bosanskog vilajeta iznosio je 9,763.000 forinti. Najveću stavku u izvozu činile su žitarice (4,300.000 f.), zatim volovi, krave i telad (1,400.000 f.), ovce i koze (1,100.000 f.), suhe šljive (790.000 f.), svinje (650.000 f.), i dalje slijedi koža, vuna i željezo.

U Bosanski vilajet, iste godine, uvezeno je robe u vrijednosti od 7,796.000 f. U uvozu dominira tekstil iz Beča i duhan iz Rumelije. Tekstila je uvezeno u vrijednosti od 1,180.000 f., a duhana 1,100.000 f. Za ovim slijede marame (850.000 f.), razni odjevni predmeti (620.000 f.), razna alkoholna pića (480.000 f.), so (390.000 f.) kafa (345.000 f.), šećer (360.000 f.), riža (325.000 f.), razni metali (240.000 f.), ulje i mast (235.000 f.), itd.⁷⁶⁾

Ukupan obim vanjske trgovine 1865. godine iznosio je 11,500.100 f., od čega je na izvoz otpadalo 5,917.500 f., a na uvoz 5,582.600 f.⁷⁷⁾ Ovi podaci

73) V. Mikolji, n. d. str. 121.

74) V. Skarić, n. d. str. 203.

75) B. Begović, *Strani kapital...* str. 149. Pored francuske duge u Austro-Ugarsku izvoženi su: građevinsko i brodsko drvo, žir, luč, šišarika, smola i katan. Vidi: R. Potier, n. d. str. 32.

76) Otto, Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*. Berlin, 1877 (Beschreibung des Vilajet Bosnien) str. 156—157.

77) F. Schmid, n. d. str. 535. Prema Pasko-Vasa-efendiji, uvoz u BiH bio je veći od izvoza. On smatra da obim ukupne vanjske trgovine BiH, 1864. godine, iznosi 100 do 105 miliona pjastera od kojih 57 miliona otpada na uvoz, a 43 miliona na izvoz. Godine 1864. iz BiH izvedeno je u Austriju i Tursku:

artikal	vrijednost u pjasterima	i zemlje koje plaćaju danak:	
Izvoz u Austriju		Izvoz u Tursku	
pšenica	4,000.000	pšenica	2,000.000 pj.
kukuruz	1,000.000	kukuruz	2,000.000 pj.
stočna hrana	1,000.000	ječam i zob	2,000.000 pj.
razno žito	1,000.000	razno žito	1,000.000 pj.
sve vrste stoke	6,000.000	stoka	1,000.000 pj.
suve kože	3,000.000	tekstil. roba	3,000.000 pj.
vuna	3,000.000	suhe šljive	1,000.000 pj.
vosak	2,000.000	štavljeni k.	1,000.000 pj.
šljive	5,000.000	krzna	1,000.000 pj.
drvo	2,000.000	željezo i željez. roba	4,000.000 pj.
		puške i nož.	500.000 pj.
Svega	28,000.000	Svega	17,500.000 pj.

Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet efendije*, Sarajevo, 1958. str. 57.

pokazuju u kojoj su mjeri privredni potencijali Bosne i Hercegovine ostali nerazvijeni, a unutrašnje tržište ograničeno na minimalnu potrošnju industrijske robe. U toku 1877. godine obim bosanskohercegovačke vanjske trgovine znatno se povećao, mada je zemlja bila zahvaćena ustankom, a Turska ratovima sa Srbijom, Crnom Gorom i Rusijom. Obim vanjske trgovine preko austrougarske granice iznosio je 16,448.117 f., i to:

izvoz u Austro-Ugarsku	3,184,563 f.
uvoz iz Austro-Ugarske	5,357,306 f.
izvoz preko Austro-Ugarske u druge zemlje	250.584 f.
uvoz preko Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu	7,655.664 f.

To znači da je izvoz iznosio 3,435.147 f., a uvoz 13,012.970 f. Uvoz je bio veći od izvoza za 263⁰/₀, što ukazuje na katastrofalne posljedice koje su imali za bosanskohercegovačku privredu ustanak i ratovi.⁷⁸⁾

Saobraćaj. U konzularnim izvještajima i putopisnim bilješkama o Bosni i Hercegovini posljednjih decenija turske vladavine stalno je naglašavano da čitava privredna aktivnost zemlje trpi zbog nedovoljno dobrih komunikacija. Unutrašnji i vanjski saobraćaj odvijao se na tradicionalan način. Za promet ljudi i robe korištene su, uglavnom, tovarne životinje i stari karavanski putevi. Nakon turskih osvajanja naših krajeva, putevi od dalmatinskih gradova prema Savi, Dunavu i Drini gube raniji značaj, jer je promet bio usmjeren prema Carigradu i Rumeliji. Ova promjena uticala je višestruko na Bosnu i Hercegovinu, jer je uslovlila njenu privrednu i kulturnu zatvorenost u okvirima Turskog Carstva i svela na minimum njen saobraćaj sa sjevernim i zapadnim susjedima, odnosno s Evropom. Dok je Tursko Carstvo bilo u naponu svoje moći i dok je vodila uspješne osvajačke pohode, ova izolacija nije se mnogo osjećala. Od konca 17. vijeka Tursko Carstvo prelazi u potpunu defanzivu, a njene granice se pomjeraju na Savu i Dunav. Bosna i Hercegovina postala je granična turska pokrajina okružena kapetanijama i utvrđenim gradovima. Preduzumljivošću srpskih i jevrejskih trgovaca i zanatlija, u toku 18. vijeka, postepeno se povećava trgovački promet s dalmatinskim gradovima, posebno s Dubrovnikom i Austrijom, ali putevi u svim pravcima propadaju, jer su izgubili raniji strateški i privredni značaj.⁷⁹⁾

U vrijeme Napoleovih ratova i prvog srpskog ustanka Bosna i Hercegovina dobija izuzetan tranzitni značaj. Nesigurna dolina Morave nado-smještena je starim karavanskim putem koji je išao od Carigrada i Rumelije preko Prištine i Novog Pazara do Sarajeva, a odatle se nastavljao dolinom rijeke Bosne do Save. Sarajevo postaje najvažnija raskrsnica puteva iz koje se transporti kreću u tri pravca. Osim puta Sarajevo — Brod, saobraćaj

78) R. Potier, n. d. str. 50, Detaljan uvid u uvoz i izvoz iz Bosne i Hercegovine 1874. godine nudi izvještaj austrougarskog konzula u Sarajevu dra Teodorovicha iz marta 1875. godine. Vidi: Vojislav Bogičević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. godine*. Godišnjak Istorijškog društva BiH, Godina I, Sarajevo, 1949, str. 215—232.

79) F. Schmid, n. d. str. 567—568; Vuk Vinaver, *Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII veka*. Godišnjak Istorijškog društva BiH, godina VI, Sarajevo, 1954. str. 254—258; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 26—27.

naglo raste i na relacijama Sarajevo — Travnik — Jajce — Banja Luka — Prijedor — Kostajnica i Sarajevo — Travnik — Livno — Split.⁸⁰⁾ Na taj način je, pod uticajem vanjskih okolnosti (Napoleonovi ratovi, kontinentalna blokada i srpski ustanci), u Bosni i Hercegovini aktivirano više putnih pravaca koji su išli s istoka prema sjeveru i zapadu. Kada su prestali djelovati navedeni vanjski faktori, saobraćaj kroz Bosnu i Hercegovinu naglo je opao i vratio se u skromne razmjere bosanskohercegovačke trgovine s turskim provincijama i inostranstvom. Od sredine 19. vijeka povećava se značaj puta Sarajevo — Konjic Mostar — Metković, i od tada počinje da funkcioniše saobraćajna linija dolinama rijeka Bosne i Neretve (Brod — Sarajevo — Metković) koja je dobila primat u bosanskohercegovačkoj trgovini s inostranstvom i austrijskoj privrednoj ekspanziji u Bosni i Hercegovini.

Pored kopnenih puteva, u manjoj mjeri i dosta neorganizovano, korišten je i riječni saobraćaj. Osim Save, kojom su plovile lađe 20 do 45 tona nosivosti, riječni saobraćaj se odvijao i u donjim tokovima rijeka Une, Sane, Vrbasa, Bosne, Drine i Neretve.⁸¹⁾ Riječni transport bio je od velikog značaja za izvoz drveta i željeza.

Interesovanje turskih vlasti za izgradnju i popravku puteva bilo je nešto povećano od sredine 19. vijeka, ali želje su bile daleko od realnih mogućnosti zemlje. Pokušaj Omer-paše Latasa da nešto učini na izgradnji puteva u Bosni i Hercegovini nije dao trajnije rezultate s obzirom na to da se radilo nestručno i kampanjski. Dugi kišni i snježni period uništavali su ono što bi kulučari uradili u toku ljetnih mjeseci. Računa se da je tada u Bosni i Hercegovini bilo svega 900 km kolskih puteva koji su povezivali Sarajevo s Bosanskim Brodom i Metkovićem i neka mjesta u Hercegovini i Posavini.⁸²⁾

Naročite uspjehe nije postigao ni najpreduzimljiviji bosanski valija Topal Osman-paša. Za vrijeme njegove uprave, pored popravki glavnih putnih linija, donesen je Zakon o putevima koji je objavljen 1869. godine. U njemu je izvršena kategorizacija cesta i uspostavljeni moderni saobraćajno-tehnički normativi. Takođe je bila uvedena obaveza kuluka za sve osobe od 16 do 60 godina starosti da u periodu od pet godina besplatno rade na cestama 20 do 30 dana i da pri tome stave na raspolaganje vučnu i tovarnu stoku.⁸³⁾ Ovim Zakonom glavni teret izgradnje, rekonstrukcije i održavanja puteva bio je prebačen na stanovništvo ali time nisu bili stvoreni uslovi za njegovo sprovođenje u djelo. Socijalno-politički sukobi i sve veća nestašica finansijskih

80) Vasilj Popović, *Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba*, Spomenik, SKA, LXIX, Beograd 1929. str. 91.

81) R. Potier, n. d. str. 15, 45—50; B. Begović, *Strani kapital...* str. 25—30. Begović je dao dobar osvrt na stanje saobraćaja prema kazivanju savremenika.

82) F. Schmid, n. d. str. 567—568; R. Zaplata, *Privredne prilike...* str. 84—85.

83) Za vrijeme Šerif Osman-paše rađeno je na izgradnji ili opravci sljedećih puteva: Sarajevo—Brod, Maglaj—Tuzla, a odatle preko Majevice za Brčko, Bijeljini i Zvornik, a zatim, Bosanska Gradiška — Banja Luka — Travnik — Livno. Godine 1864. vojska je počela graditi cestu Sarajevo — Mostar, a kasnije je izgradnju preuzela civilna uprava. Kečet navodi da je Osman-paša za ovaj put naručio željezne mostove iz Engleske. Na taj način, veli Kečet, 70-ih godina moglo se iz Sarajeva do Mostara stići za dva dana ugodnog putovanja. Vidi opširnije: Josef Koetschet, *Osman-Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*. Sarajevo 1909. godine str. 11—12.

sredstava bili su stalni pratilac neposlovne turske administracije u Bosni i Hercegovini.⁸⁴⁾

Na kraju turske vladavine, prema zapisima savremenika, samo je oko 5% kopnene putne mreže u Bosni i Hercegovini bilo osposobljeno za kolski saobraćaj. Kola koja su prevozila robu od Sarajeva do Bosanskog Broda tovarila su oko 10 kvintala. Da pređu ovaj put, bilo im je potrebno 44 sata, a dnevno se putovalo 6 do 8 sati, zavisno od meteoroloških uslova. Cijena prenosa jednog tovara robe na sat iznosila je 1867. godine 20 do 25 krajcara, a prevoz kolima bio je jeftiniji za 3 do 5 krajcara.⁸⁵⁾ Koncem jula 1878. godine voditelj italijanskog konzulata u Sarajevu, Usilji, navodi da je u Slavenskom Brodu spremno 1700 kola za transport hrane s kirijom od 2 f. dnevno.

Ako se ovim skupim cijenama doda stalna nesigurnost, uticaj klimatskih uslova i sporost transporta, onda se upotpunjuje predstava o negativnim posljedicama koje je tradicionalni prevoz robe imao na čitavu privrednu aktivnost zemlje, a posebno trgovinu. U suštini ništa se nije promijenilo u bosanskom saobraćaju ni poslije izgradnje 104 km normalno-tračne pruge od Dobrljina do Banje Luke. Ovu prvu željezničku prugu u Bosni i Hercegovini gradio je baron Hirš 1871—1872. godine, a cilj joj je bio da, zaobilazeći Srbiju, poveže Carigrad sa austrougarskim prugama na sjevernoj granici Bosne. Pruga je završena 1872. godine, ali je, zbog ustanka u Krajini, radila samo do 1875. godine i ponovo aktivirana i pripojena na austrougarske pruge tek u vrijeme okupacije 1878. i 1879. godine.⁸⁶⁾

Pošta i telegraf. Preteče modernog poštanskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini bile su menzilhane (poštanske stanice) koje datiraju iz

84) Prihodi Bosne i Hercegovine pri kraju osmanske vladavine nikada nisu mogli pokriti rashode. Svake godine bila su potrebna dodatna sredstva iz drugih vilajeta u iznosu od 8 do 10 miliona pjastera, R. Potier, n. d. str. 56—57.

85) V. Bogičević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa...* str. 221—222. Sredinom 19. vijeka prevozni troškovi na glavnim putevima kretali su se ovako:

Beč — Brod, 1 tovar	ljeti	4 for.	3 novč.	
Beč — Brod, 1 tovar	zimi	6 for.	50 novč.	
Brod — Sarajevo 1 oka	ljeti	—	3 novč.	
Brod — Sarajevo 1 oka	zimi	—	51/2 novč.	
Trst — Dubrovnik 300 funta podvoz			48 novč.	(1 funta = 0,56 kg)
troškovi listovara i carine			32 novč.	
provizija (špediterski troškovi)			20 novč.	
Dubrovnik — Sarajevo 1 tovar	zimi	6 for.	5 novč.	
Trst — Split podvoz za 300 funta	—	—	40 novč.	
istovar i carina	—	—	30 novč.	
provizija (špediterski troškovi)	—	—	20 novč.	
Dubrovnik — Sarajevo 1 tovar	ljeti	4 for.	30 novč.	
Split — Livno 1 tovar		3 for.	24 novč.	
Livno — Sarajevo 1 tovar		8 for.	35 novč.	
Sarajevo — Novi Pazar 1 tovar	zimi	6 for.	12 novč.	
Sarajevo — Novi Pazar 1 tovar	ljeti	4 for.	10 novč.	

Rudolf Zaplata, *Privredne prilike...* str. 85—86. Vidi: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. I, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 392—397.

86) O ovoj pruži vidi opširnije: Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere.* ANU BiH, Djela, knj. XLVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 28, Sarajevo, 1974. str. 9—13.

druge polovine 18. vijeka. U njima su tatari (poštari, kuriri) mijenjali konje, odmarali se i uzimali hranu. Ovakav vid prenosa pošte zadržao se sve do kraja turske uprave. U početnom periodu ovakav način prenošenja pošte bio je povremen i dosta nesiguran. Od sredine 19. vijeka, a posebno od vremena Topal-Osman-paše, u Bosni i Hercegovini učinjen je napredak i u razvoju poštanskog saobraćaja. Prvo je na carigradskom drumu postao redovni, a postepeno se uvode i poštanske linije između važnijih administrativno-upravnih i privrednih centara Bosne i Hercegovine. Od 60-ih godina 19. vijeka do kraja turske uprave najznačajnije poštanske linije bile su: Sarajevo — Višegrad — Novi Pazar — Carigrad, Sarajevo — Bosanski Brod, Sarajevo — Travnik — Livno, Sarajevo — Mostar i Sarajevo — Kladanj — Tuzla.⁸⁷⁾ Međutim, i pored izvjesnog napretka koji je učinjen pri kraju turske vladavine, pošta u Bosni i Hercegovini ostala je sve do 1878. godine nesavremena institucija.⁸⁸⁾

Razvoj telegrafskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini bio je od izuzetnog značaja ne samo za turski upravni i vojni aparat i strane konzulate nego i za sve stanovništvo zemlje, a posebno za poslovni svijet. Prva telegrafska linija u Bosni i Hercegovini uspostavljena je 1858. godine između Mostara i Metkovića, a dvije godine kasnije, 1860, Sarajevo je, preko Novog Pazara, bilo povezano telegrafskom linijom sa Carigradom. Nakon toga počela je izgradnja unutrašnjih linija koje su povezivale Sarajevo sa sjedištima sandžaka i važnijih kadiluka. Do kraja turske vladavine u telegrafsku mrežu bilo je uključeno oko 30 mjesta.⁸⁹⁾ Osim toga, na nekoliko punktova Bosna i Hercegovina se uključila i u međunarodni telegrafski saobraćaj.

Uvođenjem telegrafskog saobraćaja, u Bosni i Hercegovini izvršena je prava revolucija u prenošenju vijesti. Do pojave telegrafa od Sarajeva do Carigrada vijest je stizala za 10 do 12 dana, a uvođenjem telegrafa svega za jedan dan. U unutrašnjem saobraćaju to je bilo još efikasnije. Od Sarajeva do Mostara vijest je stizala gotovo za dva dana, a telegrafom za nekoliko minuta. Za telegraf su bili posebno zainteresovani trgovci koji su se njime rado koristili za prenošenje poruka i primanje poslovnih informacija.

Raspadanje esnafa. Esnafska organizacija koja je cvjetala u Carigradu i Anadoliji proširila se u istom obliku na osvojene balkanske zemlje. Ona se razvila i učvrstila posebno u onim zemljama koje su bile jače zahvaćene islamizacijom (Makedonija i Bosna i Hercegovina) i koje su uživale povlastice zbog vojnih isporuka (Rumelija).

Prve tragove esnafske organizacije u Bosni i Hercegovini Hamdija Kreševljaković nalazi u Sarajevu početkom 16, a prve znake njenog opadanja

87) Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf, telefon u Bosni i Hercegovini I*, Sarajevo, 1975, str. 57—62, 63—64.

88) Isto, str. 64.

89) Isto, str. 127, 135—136. Do 1866. godine telegrafske stanice postojale su u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci, Bosanskoj Gradišci i Višegradu, a zatim u Tuzli (1867), Livnu (1868), Bjeljini (1868), Žvorniku (1868), Bihaću (1868), Gacku, Bosanskom Brodu i Brčkom (1869), Srebrenici (1870), Bileći (1870), Trebinju i Derventi (1873), Vlasenici (1874) i u posljednjoj godini turske vladavine (1878) u Čajniču, Konjicu, Ljubinju, Nevesinju, Foči, Ljubuškom, Počitelju i Prijedoru.

krajem 17. vijeka⁹⁰⁾ Prestankom uspješnih osvajačkih ratova i prelaskom Turskog Carstva u defanzivu (nakon Karlovačkog mira 1699. godine) sve češće se javljaju bune i neredi koji zahvataju i esnafsku organizaciju. Tokom 18. vijeka dolazi do ozbiljnog narušavanja esnafske discipline. »U esnafske organizacije uvlače se raspojasani janičari i ljudi koji nemaju potrebnih kvalifikacija za rad«.⁹¹⁾ Ovakve pojave vjerovatno nisu bile rijetke, jer su članovi esnafa bili prisiljeni da zatraže zaštitu od Porte. Esnafska deputacija koja je podnijela molbu sultanu Mustafi III uspjela je da dokaže pojave narušavanja esnafskog poretka. Da bi spriječio ovakve pojave, sultan je u oktobru 1773. (početak šabana 1187. god.) izdao ferman koji se odnosi na esnafe u čitavom Turskom Carstvu. Ovaj ferman ima izuzetan značaj za proučavanje esnafske organizacije, jer sadrži osnovne principe i odredbe esnafske tradicije i »starih običaja«. U fermandu stoji: »Saglasno starim tradicionalnim državnim uredbama potrebno je da turski podanici koji žive u otomanskoj imperiji i drugi koji su se specijalizirali u kakvom zanatu i koji se broje u članove kakva zanata, obrta i vještine, kao npr. obrađivači kože, vještaci bojenja, krojačkog zanata i drugih zanata i vještina — budu jedan s drugim sjedinjeni po posebnim zakonima i ustanovama«.⁹²⁾

Ovim fermanom oživljene su osnovne odredbe starog esnafskog poretka. Otvaranje novih zanatskih radnji bilo je uslovljeno dozvolom esnafske uprave i potpunim uvažavanjem drevnih običaja na kojima je izgrađena esnafska organizacija. Ponovo se utvrđuje esnafska autonomija i pravo vijeća esnafske uprave da pokreće i rješava sva pitanja i prestupe koji se nalaze u djelokrugu esnafa. Na taj način esnafskoj organizaciji bila je formalno potvrđena ranija državna zaštita.

Fermanom sultana Mustafe III esnafska organizacija u Osmanskoj Carevini nije bila stvarno učvršćena. Opšte pogoršanje političkih, ekonomskih i socijalnih odnosa u Carevini i tekovine industrijske revolucije u zapadno-evropskim zemljama nisu išli na ruku stabilizovanju esnafske organizacije. Pojave narušavanja esnafske discipline iz 18. vijeka nastavljale su se još intenzivnije u prvoj polovini 19. vijeka. Takve pojave nediscipline uvlačile su i esnafsku organizaciju u Bosni i Hercegovini u sve dublju krizu. U svojim radovima H. Kreševljaković navodi niz primjera iz prve polovine 19. vijeka koji ukazuju na početak kraja esnafske organizacije u Bosni i Hercegovini.

Esnafi su ranije rijetko tražili državnu zaštitu, jer su sva sporna pitanja rješavali sami u okviru esnafske organizacije. U prvoj polovini 19. vijeka sve su češći zahtjevi pojedinih esnafa da državna vlast zaštiti njihove interese. U pravcu narušavanja tradicionalnog esnafskog poretka djelovalo je više faktora koji dobrim dijelom vuku korijen iz 17. i 18. vijeka. Socijalnom diferencijacijom unutar esnafa, stečenim imetkom i ugledom, izdvajali su se esnafski prvaci i imućniji majstori od kojih je većina, koristeći se esnafskim privilegijama, dovela sitne zanatlje u zavisan odnos prema sebi. Tako se vremenom izdvajala esnafska oligarhija koja se u značajnijim zanatsko-trgovačkim centrima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka) počela miješati u politiku

90) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, str. 17, Moguće je da je esnafska organizacija postojala i ranije.

91) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH*, str. 34.

92) Isto, str. 35.

i ponašati kao država u državi. Njima su i najviše smetali uski esnafski okviri u periodu kada evropska industrijska roba vrši sve veći pritisak na tržište u Osmanskoj Carevini. Eho industrijske revolucije počeo se osjećati sve jače u Bosni i Hercegovini, ali on nije bio toliko snažan da za kratko vrijeme uništi esnafsku organizaciju. Esnafska organizacija je dugo vremena bila iznutra nagrizana. Lagana ekspanzija evropske industrijske robe samo je ubrzala ovaj proces, a reforme turskih sultana formalno su ga završile. Ukidanjem janičara 1826. i spahija 1851. godine (a ne 1839. kao u drugim pokrajinama Carevine) veliki broj ljudi u Bosni i Hercegovini izgubio je raniji povlašten položaj uz koji su išli ekonomsko-socijalna sigurnost i izvori prihoda. Našavši se u novim uslovima, znatan broj ranijih janičara, spahija i vojnika po tvrđavama morao se uključivati u različite poslove, a prije svega u trgovinu i zanatstvo. Mnogi od ovih ljudi bili su bez ikakvih kvalifikacija, pa se njihovo shvatanje privrednog liberalizma nije moglo pomiriti s postojećim esnafskim poretkom i njegovim ljubomornim čuvanjem starih privilegija i monopola.

Žalbe esnafskih organizacija redovno su rješavane u smislu zaštićavanja starih običaja. Tek kada su pojedini esnafi počeli pokazivati političku neposlušnost, naročito u Sarajevu, došlo je do uplitanja države u esnafsku autonomiju, što je imalo za posljedicu česte izmjene u esnafskim upravama. Nakon pobune 1848. godine, esnafi su izgubili pravo da samostalno biraju ćehaje. U valjinoj bujurulđiji od 12. septembra 1848. godine (13. ševal 1264) istiće se da su za ćehaje postavljeni ljudi »koji su ometali red i poredak u zemlji i time stvarali nesigurnost i nespokojnost kod stanovnika, a to je protivno onome što sultan želi, pa se ubuduće zabranjuje esnafu da skida i postavlja ćehaje bez odobrenja vlasti.«⁹³⁾ Prema ovoj naredbi, ćehaje su morale dati pismenu obavezu da će svoju dužnost obavljati u potpunom skladu s interesima države. Ovo duboko zadiranje države u esnafsku autonomiju označilo je kraj esnafske organizacije koji je formalno uslijedio 1851. godine nakon jedne izjave Omer-paše Latasa.⁹⁴⁾

Esnafska organizacija kao osnovna forma unutar koje se razvijalo zanatstvo i trgovina nije iščezla nakon 1851. godine. Esnafi su se održali još nekoliko decenija na bazi dobrovoljnog potčinjavanja starim običajima, ali su izgubili snagu prinude koju su imali do sredine 19. vijeka.

Razdoblje od ukidanja esnafa 1851. do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine obilježeno je slobodnijim razvojem gradske privrede. Novi poslovni duh počeo se uvlačiti zajedno s reformama koje su likvidirale feudalne institucije zasnovane na privilegijama i pojačanim interesom evropskih zemalja, a posebno Austrije, za balkansko područje, pri čemu je Bosna i Hercegovina kao najisturenija pokrajina evropskog dijela Turske bila prva na udaru. Reforme su, s jedne strane, proklamovale formalnu pravnu jednakost i sigurnost hrišćana i muslimana (Hatišerif od Gilhane od 1839. i Hatihumajun 1856. godine), a s druge, lišile brojno ljudstvo feudalnih privilegija (janičari, spahije, tvrđavske posade) i na taj način oslobodile znatne snage za privrednu aktivnost, ali ne više ograničene isključivimi esnafskim povlasticama. Novi poslovni duh, zasnovan na načelima slobodne konkurencije, na-

93) Isto, str. 77.

94) Isto.

ročito je podsticao prvobitnu akumulaciju kapitala. Više slobode u unutrašnjoj i vanjskoj trgovini privuklo je i strani kapital da se neposrednije angažuje u privrednoj aktivnosti Bosne i Hercegovine.

Razvoj manufakture

Klasično doba manufakture kao oblika kapitalističkog procesa proizvodnje trajalo je od sredine 16. do posljednje trećine 18. vijeka. Prema Marksu, manufakturni oblik proizvodnje izrastao je iz zanata na dva načina: prvi, kombinovanjem raznovrsnih samostalnih zanata koji gube samostalnost i postaju u tolikoj mjeri jednostrani da u procesu proizvodnje neke robe sačinjavaju samo djelomične operacije koje se međusobno dopunjuju, i drugi, kooperacijom zanatlija istog zanata pri čemu se individualni zanat rastavlja na različite posebne operacije koje postaju u tolikoj mjeri samostalne da svaka zahtijeva posebnog radnika. To znači da manufakturu karakteriše podjela rada u kojoj djelomični radnik ne proizvodi robu nego se »zajednički proizvodi djelomičnih radnika pretvara u robu«. Takva podjela rada ima pretpostavku »koncentrisanje sredstava za proizvodnju u rukama jednog kapitaliste«. ⁹⁵⁾

Pojavu manufakturne proizvodnje u Bosni i Hercegovini teško je vremenski odrediti. Za stvaranje zaključaka nedostaju neophodni statistički podaci koji bi ukazivali na njen početak, rasprostranjenost i istorijski razvitak. Pored nedostatka statistike, cjelovit pogled na razvoj manufakture u Bosni i Hercegovini zamagljuje i prelazni oblici koji se javljaju unutar esnafske organizacije. Za razmatranje manufakture uopšte, a posebno u Bosni i Hercegovini, od značaja je Marksova konstatacija da manufaktura nije izrasla »iz krila starih cehova (esnafa)«, »Trgovac, a ne stari cehovski majstor, postao je šef moderne radionice«. ⁹⁶⁾

Od početka 17. vijeka, ekonomsko-socijalna diferencijacija zahvatala je sve veće gradske centre u Bosni i Hercegovini. Sitne zanatlije dolazile su u zavisan odnos prema bogatijim majstorima i trgovcima za koje su po narudžbi izrađivali predmete svoje struke, vršili različite nabavke za njihove transporte i prema njima ostajali u stalnom dužničkom odnosu. Tridesetih godina 17. vijeka zabilježeni su i socijalni sukobi između sitnih zanatlija i bogatih majstora i trgovaca koji se sve češće pojavljuju u ulozi poslodavaca. Ove sukobe pojačavao je priliv ljudi sa sela koji se bave zanatstvom i trgovinom ili se nude kao najamna radna snaga. Među pridošlicama javlja se znatan broj hrišćana koji se uključuju u zanatstvo i trgovinu, a povećava se i broj trgovaca Jevreja. ⁹⁷⁾ U nekim esnafima stvaraju se uslovi za odvajanje zanata i trgovine u dvije zasebne djelatnosti.

95) Karl Marks, *Kapital*, t. I, Kultura 1947. (latinica) str. 284—286. 301—302. O postanku kapitalističke manufakture u Rusiji vidi: V. I. Lenjin, *Razvitak kapitalizma u Rusiji*, Kultura, Beograd, 1958. str. 321—379. Zbog blizine i izvjesne sličnosti, za proučavanje manufakture u Bosni i Hercegovini značajno je djelo Rudolfa Bičanića, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860)*. Zagreb, 1951.

96) Karl Marks, *Beda filozofije*, Kultura, Beograd, 1946. str. 123.

97) *Istorija naroda Jugoslavije*, t. II, Prosveta, Beograd, 1960. str. 551—552.

U drugoj polovini 17. vijeka unutar kazandžijskog esnafa u Sarajevu izdvajaju se imućniji majstori i esnafski prvaci koji dovode u zavisan položaj sitne zanatlije svoga esnafa. Oni su nabavljali sirovine (bakar, kalaj i drugo) i davali kazandžijskim majstorima da im uz pogodbu izrađuju različitu kazandžijsku robu. Na taj način se u kazandžijskom esnafu stvarao jedan prelazni oblik proizvodnje koji je bio mješavina zanata i kućne industrije. Sitni zanatlija ostaje vlasnik svoje radionice i svog alata, vodi poslove pod svojim imenom i drži kalfe i šegrte. Nabavljajući sam dio potrebnih sirovina i radeći dijelom neposredno za kupca, on i dalje zadržava formu zanata, ali u ekonomsko-socijalnom pogledu postaje zavisan od majstora — naručioca (Verlagsmeister) koji je diktirao cijene sirovina i gotove robe. Između ove dvije kategorije esnafskih majstora postoji jedan ugovorni odnos koji reguliše proizvodnju i prodaju. Sitnim majstorima bilo je zabranjeno da svoje proizvode prodaju trgovcima. Oni su svoje proizvode mogli prodavati samo neposredno kupcima, a majstori-naručioci obratno. Oni su naručenu robu od sitnih majstora mogli prodavati samo trgovcima, a ne i neposredno kupcima.⁹⁸⁾ Majstori-naručioci javljaju se u ulozi posrednika i poslodavca koji sitne majstore sve više lišavaju komercijalne funkcije i ostavljaju im samo produktivno-tehničku djelatnost. Oni su jedan dio godine provodili u obilaženju sajмова i trgova stupajući u poslovne odnose s trgovcima u provinciji ili inostranstvu. Na taj način oni su se lično odvajali od proizvodnje, ali su i dalje posjedovali radionice u kojima su radili članovi njihove porodice i najamni radnici njihove struke.⁹⁹⁾ U kazandžijskom esnafu, ipak, nije došlo do značajnijih promjena u procesu proizvodnje. Kazandžijski majstori koji su se pretvorili u trgovce nisu okupili sitne majstore i kalfe u svoju radionicu i nisu ih stavili pod svoju komandu. Oni su i dalje radili kao sitni majstori i kalfe rasuti u malim radionicama. To znači da je izdvajanje imućnijih majstora — naručilaca uticalo na povećanje proizvodnje određenih roba za šira tržišta, ali još se nije razvila podjela rada koja »predstavlja ujedinjavanje radnika u jednu radionicu«.

Ovaj proces se postepeno širio i na druge zanate, ali je uzeo maha tek u posljednjoj trećini 18. i prvoj polovini 19. vijeka. Sredinom 18. vijeka iz Sarajeva u Dubrovnik dolazilo je godišnje prosječno 50 do 80 ljudi koji su obavljali različite trgovačke poslove. Oni su gotovo isključivo bili iz redova pravoslavnih zanatlija sarajevske čaršije. U prvoj polovini 18. vijeka oni su još bili u fazi prerastanja od zanatlija u trgovce. Trgovačke poduhvate počinjali su kao majstori-naručioci prodajom robe koju su sami proizveli dodajući i proizvode koje su naručili od sitnih majstora svoga esnafa. Postepeno su ovoj robi počeli dodavati i druge proizvode, a najčešće domaće sirovine: vosak, vunu, razne vrste kože, loj, željezo i sl. Neki su svojim standardnim proizvodima dodavali uvezenu »stanbolsku robu« i proizvode kućne industrije koje su preprodavali u Dubrovniku.¹⁰⁰⁾

Od 60-ih godina 18. vijeka pretežan broj ovih zanatlija izašao je iz prelazne faze i pojavljuju se kao samostalni trgovci, ali istovremeno i vlasnici

98) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 101—102; *Bosnien und der Herzegowina in Wort und Bild...* str. 490—491.

99) Isto.

100) Vuk Vinaver, *Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII veka*. Godišnjak Istorijškog društva BiH, god. VI, Sarajevo 1954. str. 256—258.

radionica. U obavljanju svojih poslova oni su još ograničeni uskim okvirima esnafske organizacije i njene poslovne etike. Tek od 30-ih godina 19. vijeka, pod udarom opšte ekonomsko-socijalne i političke krize u Osmanskoj Carevini, izazvane ukidanjem feudalnih institucija, neuspješnim ratovima i ustancima potčinjenih naroda, uslijedile su značajne promjene u zanatstvu i trgovini. Ove promjene bile su još jače izražene nakon ukidanja esnafske organizacije 1851. godine. U Bosni i Hercegovini stvara se novi tip trgovca koji se više ne zadovoljava samo funkcijom trgovca posrednika nego stečeni kapital ulaže u zakup carina i desetina, kupovinu zemlje i drugih nekretnina ili ga daje na zajam uz lihvarsku kamatu.¹⁰¹⁾

Novi tip trgovca sve manje robuje patrijarhalnoj i esnafskoj etici, on postaje preduzumljiviji i racionalniji u vođenju poslova. On nastoji da najunosnije oblasti proizvodnje, prvenstveno one koje proizvode za šire tržište, stavi pod svoju kontrolu ili dobije u svoje vlasništvo. Nastupajući s takvim željama, on se polagano pretvara u malog poduzetnika koji nastoji da sitnog majstora liši vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i pretvori ga u najamnog radnika.

Za razliku od ranijeg perioda, koji nije dovoljno ispitan, u prvoj polovini 19. vijeka mogu se jasno uočiti oblici manufakturne proizvodnje, ali u veoma ograničenom obimu. Veće radionice za preradu sirove kože zapošljavale su u sezoni do 40 najamnih radnika. U normalnim uslovima uz majstora, odnosno vlasnika radionice, radilo je obično 3 do 6 pomoćnih radnika. Takve radionice postojale su u Sarajevu, Visokom, Jeleču, Mostaru i Travniku. U 20 većih ćurčijskih radionica u Sarajevu radilo je u sezoni i po 30 ćurčijskih kalfi. Proizvodnja ovih radionica bila je 10 do 15 puta veća od proizvodnje malih radionica koje su godišnje obrađivale jedva 1.000 lisičićih koža.¹⁰²⁾ Obradu krzna za porodicu Despića u Sarajevu (1837. godine) obavljalo je u sezoni po 15 do 20 radnika. Radili su, uglavnom, kvalifikovani radnici koji su se specijalizirali za obavljanje određenih radnih operacija (jedan radnik je strugao kože, drugi krpio, treći krojio, četvrti šivao itd.). Manji broj radnika bio je uposlen u poslodavčevoj radionici u toku čitave godine, a u sezoni ili u doba povoljne konjunktore Despići su zapošljavali kvalifikovane radnike za obavljanje nekih poslova na nadnicu, a koristili su se i sitnim majstorima i kalfama koji su u svojoj radionici ili kod kuće izrađivali određene predmete prema pogodbi. Na osnovu korištenja najamne radne snage kod trgovačke kuće Despića, koja je izrasla iz ćurčijskog esnafa, jasno se uočavaju tri oblika manufakturne proizvodnje: u prvom je izvršena podjela rada između usko specijalizovanih radnika zaposlenih u poslodavčevoj radionici, u drugom, kada sitni majstori u svojoj radionici uz pogodbu izrađuju određene predmete i u trećem, kada kalfa koji ne posjeduje radionicu preuzima od poslodavca sirovinu i obrađuje je uz pogodbu kod svoje kuće.

U ostalim zanatima vladali su gotovo identični odnosi kakvi se pominju u kazanskom esnafu 1820. godine. Esnafska tradicija nalagala je da izučene

101) A. Giljferding, n. d. str. 58. M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni...* str. 33.

102) M. Šamić, *Francuski putopisci...* str. 223. Francuski putopisci zapisali su poč. XIX vijeka da u radionicama za preradu kože u Sarajevu radi »vrlo veliki broj radnika svih vrsta«. V. Skarić, *Sarajevo...* str. 203—204; Ibrahim Tepić, *Trgovina Despića u prvoj polovini 19. vijeka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XX, 1972—1973. Sarajevo 1974. str. 97—98.

kalfe otvaraju radionice i u njima prodaju robu za koju su sami nabavili sirovine, a ukoliko kalfa nije bio u mogućnosti da otvori radionicu, on je stupao u najamni radni odnos u jednoj od radionica svoga esnafa ili je od majstora vlasnika radionice uzimao potreban materijal i kod svoje kuće, uz određenu cijenu, proizvodio naručene predmete. Kalfa je bio dužan da izrađenu robu preda majstoru ili trgovcu koji mu je dao sirovinu.¹⁰³⁾

Pored trgovaca kožom i krznima koji su ostavljali sve manje prostora za samostalnu aktivnost sitnih majstora i kalfi, u prvoj polovini 19. vijeka pojavljuju se i značajniji trgovci željezom (demirdžije). Najviše ih je bilo u Sarajevu i Banjoj Luci, a manje u Mostaru. Demirdžijski esnaf u Sarajevu imao je 1848. godine 67 članova, a 1879. godine 29. Potkraj turske vladavine u 11 mjesta bilo je 50 značajnijih trgovaca željezom i željeznom robom od kojih su 22 bila u Sarajevu. Povoljna konjunktura bosanskog željeza na čitavom balkanskom tržištu rađala je kod trgovaca naglašenu želju da čitavu proizvodnju stave pod svoju kontrolu ili dobiju u svoje vlasništvo. Sarajevski trgovci željezom odlazili su pazarnim danima u Kreševo, Fojnicu, Vareš i Busovaču, a banjolučki i prijedorski u Stari Majdan i otkupljivali željezo u šipkama i sve vrste željezne robe.¹⁰⁴⁾ Na taj način oni su potiskivali strane trgovce koji su dolazili iz balkanskih zemalja i kupovali robu neposredno od proizvođača. Isključivanjem stranih trgovaca s domaćeg tržišta željezom, razvila se grčevita borba između domaćih trgovaca, s jedne, i vlasnika majdana i proizvođača željeza, s druge strane. Trgovci su nastojali da u svoje ruke preuzmu čitavu proizvodnju i preradu željeza, a proizvođači da sačuvaju samostalnost u radu i vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Teškoćama u koje su iz različitih razloga (epidemije, poplave, teške zime, ustanci i sl.) zapadali pojedini vlasnici majdana trgovci su se koristili davanjem zajmova koje dužnici nisu mogli vratiti. Na taj način su trgovci željezom postepeno postajali suvlasnici u majdanima željeza.¹⁰⁵⁾ Ovaj proces tekao je polagano u prvoj polovini 19. vijeka, ali nakon 1850. godine, vlasnici majdana i kovači u srednjoj Bosni naglo su izgubili otpornu snagu i pali u ruke trgovaca. Vlasnici majdana i kovači morali su svojim trgovcima davati svu robu u polugama po unaprijed utvrđenim niskim cijenama. Trgovac je obično davao rudu i ugulj, a majdandžija je dobiveno željezo morao iskovati u poluge i predati trgovcu uz cijenu od 10—12 para po oki. Primljene poluge trgovac je davao na preradu kovačima (vignjarima) koji su uz pogodbu izrađivali naručenu robu i predavali je u trgovčevo skladište. Na taj način su trgovci željezom postepeno postajali gospodari gotovo čitave srednjobosanske produkcije željeza. (Na isti način su sarajevski i tuzlanski trgovci uništili proizvođače željeza i željezne robe u Vijaki u dolini rijeke Krivaje).¹⁰⁶⁾

Za razliku od srednjobosanskih majdana, u Bos. krajini razvio se odnos koji je ličio kmetstvu. »Aga daje majdanište, građu za duhaonicu i šumu za ugljen, te za to prima trećinu rada, ako je dao i samokov onda prima trećinu sve izrađene robe. Štaviše, majdandžija je dužan da agi svu robu doprema u Prijedor ili na Sanu«. ¹⁰⁷⁾ Na ovakav način, do 1860. godine, svi maj-

103) Kao nap. 93.

104) V. Mikolji, n. d. str. 98—99; H. Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi...* str. 189.

105) V. Mikolji, n. d. str. 110.

106) Isto, str. 110—111.

107) Isto, str. 110.

dani u Bos. krajini pali su u ruke malog broja begova i trgovaca. Stare majdandžije su otjerane ili su sami pobjegli. Aga s novim majdandžijama radi po pola. On daje rudu i majdan, majdandžija drveni ugljen i nado, a zajednički plaćaju kovače i pomoćne radnike.

Trgovci, vlasnici majdana uzimali su od majdandžija svu gotovu robu, jer su svog majdandžiju kreditirali životnim namirnicama. Trgovci su takođe, povremeno, uzimali čitave kovačke porodice u najamni radni odnos. U takvim slučajevima trgovac je, za kraće vrijeme (jednu ili više nedjelja) organizovao manufaktorni oblik proizvodnje unutar kojeg je bila tačno izvršena podjela rada. Jedni su kopali rudu, drugi palili drveni ugljen, treći topili, četvrti iskivali poluge, peti pravili određene predmete.¹⁰⁸ Međutim, ovakav oblik proizvodnje nigdje nije trajno primjenjivan tako da se ne može govoriti o kapitalističkom manufaktornom obliku proizvodnje u preradi željeza.

Krajem turske vladavine i gotovo svi srednjobosanski željezni majdani došli su u vlasništvo bogatih trgovaca koji su ih davali u zakup razvlaštenim majdandžijama i majstorima. Za grno i samokov plaćali su trgovcu 100 groša mjesečno zakupnine.¹⁰⁹ U ovom slučaju trgovac se javlja kao vlasnik sredstava za proizvodnju, ali ne i kao organizator kapitalističke manufakture. On se mnogo ne razlikuje od rentijera, jer ostaje po strani od procesa proizvodnje i njegove organizacije. Socijalna nadmoć trgovca zasnivala se na raspolaganju čitavim proizvodom zakupnika, jer ga je držao u stalnom dužničkom odnosu. Na primjerima krajiških, a donekle i srednjobosanskih željeznih majdana jasno se vidi koliko su odnosi iz agrara uticali ili neposredno prenošeni na proizvodnju željeza.

Oblici kapitalističke manufakturne proizvodnje bili su, od sredine 19. vijeka, najviše rašireni u eksploataciji i preradi drveta. Proizvodnja potaše (sirovina za industriju stakla) i hrastove francuske duge za izradu buradi odvijala se u obliku »decentralizovane manufakture«. Proces proizvodnje odvijao se »(..) na više dekoncentrisanih radilišta od kojih je svako predstavljalo produkcioni tehničku jedinicu. Te su jedinice sačinjavale radničke družine koje su stupale u najamni odnos sa manufaktornim poduzetnikom. (...) Na čelu radničke družine nalazio se jedan od okretnijih i iskusnijih radnika koga su birali članovi toga kolektiva (...) On je pogađao posao ispred svoje družine, primao predujmove (kaparu), odgovarao za rad, predavao poslovođi izrađenu robu i naplaćivao zarađeni novac za cijelu družinu. Jednu radnu družinu dugara sačinjavalo je 8—12 radnika. Njihov rad unutar družine bio je strogo diferenciran, što znači da je svaki član družine obavljao određenu radnu operaciju i po njoj nosio posebno ime (rušač, cr-

108) E. Latal, *Stari željezni majdani u okolini Ljubije*. GZM, XLV, 1933. Sarajevo, 1933. str. 177—178; V. Mikolji, n. d. str. 115.

109) V. Mikolji, n. d. str. 125. O položaju razvlaštenih kovača Mikolji piše: »Ovisan kovač nije mogao po volji mijenjati svog poslodavca niti bi ga drugi smio primiti, nego bi ga morao tek otkupiti od dotadašnjeg age, platiti mu sve pa i ono što se kovač u svojoj mucij kod ovog zadužio, kao i stanovitu otstupnicu, tako da bi kovač prezadužen nastupao na posao kod novog age. Dugovanja se na taj način nikada nije mogao riješiti, padao je sve dublje u dug i ovisnost«.

tar, pilar, zgontar, vagač, krajčar, šifrač, makljar)«¹¹⁰) I proizvodnja potaše zasnivala se na sličnim principima i unutrašnjoj podjeli rada. »Skupina od desetak radnika pepljara predstavljala je osnovu produkciono-tehničku jedinicu, na čelu koje je stajao desetar ili »centar«, koga je postavljao poslodavac. Desetar je neposredno vršio nadzor nad radom svoje skupine«.¹¹¹) Radom svih skupina u jednoj šumi rukovodio je poslovođa koji je bio zastupnik poslodavaca i rukovodilac čitavog procesa proizvodnje. Organizacija proizvodnje i drugih šumskih sortimenata (građevinsko drvo, hrastovo brodsko drvo, sitno tehničko i ogrevno drvo) bila je potpuno ista kao organizacija proizvodnje duge i potaše.¹¹²)

Pilanska prerada drveta u Bosni i Hercegovini počela se razvijati u prvoj polovini 18. vijeka u krilu zaostale feudalne privrede. Broj malih pilana potočara stalno se povećavao, ali su do kraja osmanske vladavine zadržale zanatski značaj. Njihovi vlasnici bili su obično seljaci koji su sami proizvodili uz učešće članova njihove porodične zadruge. Malom produkcijom (do 5.000 komada dasaka godišnje) ove pilane podmirivale su samo potrebe uskog lokalnog tržišta.¹¹³)

Uporedo s pilanama zanatskog značaja, od sredine 19. vijeka pojavljuju se u Bosni i Hercegovini i prve pilane industrijskog karaktera. Do kraja turske vladavine podignute su tri takve pilane na vodeni pogon. Ove pilane bitno su se razlikovale od malih potočara s obzirom na to da su zahtijevale neuporedivo veće investicije, veći proizvodni kapacitet, šire tržište i veći broj najamnih radnika koji čine jedan proizvodni lanac od obaranja stabala, njihove obrade u pilansku oblovinu i transporta do rezanja u pilani i pripremi za transport na domaće i strano tržište. Pilana u Zatonu na Buni premašivala je svojom proizvodnjom učinak preko 20 malih pilana potočara, a najmanja među njima proizvodila je kao 4—5 pilana potočara.¹¹⁴)

Tri spomenute pilane predstavljaju začetke industrijske proizvodnje u Bosni i Hercegovini, ali one nisu usamljena pojava prije austrougarske okupacije. Od sredine 19. vijeka više austrijskih državljana tražilo je odobrenje turskih vlasti za podizanje malih fabrika piva u Bosni i Hercegovini. Mada je više zahtjeva odbijeno, nekoliko poduzetnika uspjelo je da realizuje svoje namjere. Prvu pivaru podigao je 1864. godine Josef Feldbauer (iz Stare Gradiške) u Kovačićima kod Sarajeva. Zbog otpora na koji je naišao kod lokalnog stanovništva, njen vlasnik je ubrzo došao u finansijske teškoće i obustavio rad. Dvije godine kasnije isti poduzetnik podigao je fabriku sirceta u Sarajevu. Nakon Feldbauera s pivarom je pokušao Risto Radulović iz Ljubinja. On je podigao pivaru u Lukavici kod Sarajeva, ali je nakon dvogodišnjeg rada doživio sudbinu svog prethodnika. Mnogo uspješniji bio je Slovenac A. Gerdouč koji je 1870. godine podigao pivaru u Kovačićima. Njegov poduhvat preživio je posljednje godine turske vladavine, jer je pivara nastavila rad nakon okupacije.¹¹⁵) Prije okupacije podignute su još dvije fabrike piva.

110) B. Begović, *Strani kapital*... str. 139; R. Bićanić, *Doba Manufakture*... str. 111—112.

111) B. Begović, *Strani kapital*... str. 52—53.

112) Isto, str. 181.

113) Isto, str. 212—217.

114) Isto, str. 217—227.

115) Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*. Sarajevo, 1969, str. 68—69.

Austrijski državljani Mihael Krovinović i njegov sin Anton podigli su 1868. pivaru u Prijedoru,¹¹⁶⁾ a drugu je 1877. podigao samostan Trapisti kod Banje Luke. Ovaj samostan podigao je 1872. godine prvi parni mlin u Bosni i Hercegovini, a drugi je, godinu dana kasnije, podigao tuzlanski pravoslavni episkop s pogonskom snagom od 8 KS. Ako ne računamo lokomotive koje su saobraćale na pruzi Dobrljin — Banja Luka, 1872—1875. godine ova dva mlina predstavljaju prve parne mašine koje su korištene u privredi Bosne i Hercegovine. Sva druga preduzeća (pilane i mlinovi) koristila su se isključivo vodom kao pogonskom energijom. Nakon uvođenja monopola duhana u Bosni i Hercegovini, 1875. godine (u Carigradu 1872) u Sarajevu su podignute dvije manufakturne radionice za preradu duhana. Njihovi vlasnici bili su Kosta Skarić i Jovan Sterija Serezlija.¹¹⁷⁾ U posljednjoj deceniji turske vladavine u Bosni i Hercegovini podignute su i dvije štamparije.

Uloga stranog kapitala

Iz kratkog pregleda privredne aktivnosti u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine jasno se vidi značajna uloga stranog, prvenstveno austrijskog kapitala koji je djelovao ne samo na formiranje tržišta i domaće trgovačke buržoazije nego je postao i prvi aktivni nosilac kapitalističkih oblika proizvodnje. Od početka 18. vijeka susjedne austrijske zemlje dobijaju sve veći značaj u trgovačkoj razmjeni s Bosnom i Hercegovinom. Trgovačke kuće iz Beča, Trsta, Dubrovnika i drugih primorskih gradova, posredstvom domaćih hrišćanskih i jevrejskih trgovaca, plasirale su svoju robu na bosanskohercegovačkom tržištu. Sve do sredine 19. vijeka neposredni saobraćaj austrijskih trgovaca s Bosnom i Hercegovinom bio je sveden na minimum, a gotovo potpuno je prestao nakon ukidanja austrijskog konzulata u Travniku 1820. godine. Prema izvještajima austrijskog konzula D. Atanackovića iz 1844. godine, za takvo ponašanje austrijskih trgovaca bilo je više razloga. Prema turskim zakonima stranci u Turskoj nisu mogli posjedovati nekretnine (zemlju i kuće) sve do 1855. godine niti se baviti trgovinom na malo, jer Austrija nije imala takav ugovor s Turskom. Ipak, glavne teškoće dolazile su od loših i nesigurnih puteva, pristrasnih sudova koji su u praksi isključivali svjedočenje hrišćana, neefikasne administracije, čestih promjena vezira i provincijskih uprava i sl.¹¹⁸⁾ Zbog toga niska carinska stopa od 3% na uvezenu i izvezenu robu iz Bosne i Hercegovine koju su plaćali austrijski trgovci nije imala odgovarajući učinak. Mada se ne može utvrditi obim trgovačkih poslova između Austrije i Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 19. vijeka, sa sigurnošću se može tvrditi da su austrijske zemlje najznačajniji strani izvoznik i uvoznik u Bosnu i Hercegovinu.

116) ABH, AGKS, br. 145/2868, br. 848/1868.

117) ABH, AGKS, br. 7045/1881; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 221; Nikola Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrukarstvo*. Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. I. Odjeljenje pivredno-tehnoloških nauka, knj. 1. Sarajevo, 1956. str. 21.

118) V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini...* str. 146; R. Zaplata/ *Privredne prilike Bosne i Hercegovine...* str. 83—85.

Pojačan interes Austrije za balkansko područje, a prvenstveno Bosnu i Hercegovinu, od sredine 19. vijeka bio je praćen i povećanim prilivom njenih poslovnih ljudi. Otvaranje Generalnog konzulata u Sarajevu i konzularnih agencija u Banjoj Luci, Brčkom, Livnu i Trebinju podstaklo je austrijski kapital na smjeliji odnos prema Bosni i Hercegovini. U njen privredni život uključuje se nova kategorija austrijskih trgovaca i poduzetnika koji ne trguju nevidljivom rukom iz Beča ili Trsta, nego se neposredno angažuju u eksploataciji šumskih bogatstava, a pokazuju i sve veći interes za druga prirodna bogatstva zemlje. Oni se pojavljuju kao organizatori kapitalističke manufakturne proizvodnje i vlasnici prvih preduzeća industrijskog karaktera. Mada ne možemo utvrditi koliki je bio obim investiranog kapitala u pojedine poduhvate, neki primjeri pokazuju da se za bosanskohercegovačke uslove radilo o značajnim investicijama. Schönefeldovo preduzeće u Zatonu na Buni investiralo je (1846. g.) u pilanu preko 70.000 forinti, a Kluky u eksploataciju hercegovačke hrastovine oko 60.000 for.¹¹⁹⁾ Uloženi kapital u pilanu i prateće objekte koje su podigli (1855. g.) banjolučki trgovci u Podgradcima prelazio je sumu 70.000 forinti.¹²⁰⁾ Kolike su bile investicije u drugim poduhvatima, teško je utvrditi, ali se može pretpostaviti da one nisu bile na visini ranije spomenutih s obzirom na to da se proizvodnja potaše, hrastove duge i drugih šumskih sortimenata odvijala u prirodi i s jednostavnim ručnim alatom. Pored austrijskog, u eksploataciju bosanskog drveta, bio je angažovan u manjoj mjeri i francuski kapital, a interesovanje koje je pokazivao engleski i italijanski kapital nije realizovano.

Za veće poduhvate u oblasti rudarstva i industrije, osim bogate sirovinске baze, nisu postojali drugi uslovi. Interesovanje koje je pokazivao austrijski kapital bilo je praćeno velikom podrškom diplomatije i brojnih stručnjaka koji su na razne načine dospijevali u Bosnu i Hercegovinu istražujući prirodna bogatstva, ali do realizovanja nekog većeg poduhvata nije došlo. Najviše što je učinjeno bila je izgradnja dionice Hiršove pruge od Dobrljina do Banje Luke 1871—1872. godine.¹²¹⁾

Od sredine 19. vijeka u Bosni i Hercegovini se pojavljuje još jedna kategorija stranih privrednika koju su uglavnom sačinjavali sitni poduzetnici, zanatlije, trgovci i ugostitelji iz Austro-Ugarske. Još odranije oni su posjećivali sajmove u pograničnim bosanskohercegovačkim mjestima na kojima su prodavali industrijske i zanatske proizvode, a kupovali posavsko žito, stoku i drvo. Takav pogranični promet stvorio je u Bosni duž austrijske granice više gradova koji su do kraja osmanske vladavine, pored nekoliko većih gradova u unutrašnjosti (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Travnik) imali najveći trgovački značaj. U takve gradove spadali su Brčko, Bijeljina, Derventa, Bosanski Novi, Kostajnica, Gradiška i Livno. Od sredine 19. vijeka interes ove kategorije privrednika sve je više usmjeravan na veće gradske centre u unutrašnjosti, posebno Sarajevo i Banju Luku. Među njima je najveći broj zanatlija različitih struka: pekari, cipelari, bravari, kovači, bojadžije, mlinari, opančari, stolari, zidari, proizvođači piva i špiritusa

119) B. Begović, *Strani kapital...* str. 184—185.

120) Isto. str. 221. Tršćanski trgovac Aleksandar Opuić otkupio je jednu petinu preduzeća za 14.500 forinti.

121) Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznice...* str. 7—14.

i mali gostioničari. Iz dokumenata austrijskog Generalnog konzulata u Sarajevu jasno se vidi da su ovi ljudi posjedovali mali kapital koji najčešće nije prelazio sumu od 100—200 forinti.¹²²⁾ Većina ovih stranaca bili su marljivi ljudi koji su, i pored teškoća, uspjeli u poslu i stalno se nastanili u Bosni i Hercegovini.¹²³⁾ Oni su zajedno s malim brojem domaćih zanatlija koji su se obrazovali u Carigradu ili u Austriji bili preteče modernog zanatstva u Bosni i Hercegovini. Pored ovih stranaca koji su odigrali pozitivnu ulogu u razvoju proizvodnih snaga u Bosni i Hercegovini, pojavljuje se izvjestan broj špekulanata i ljudi bez kapitala i bilo kakvih kvalifikacija.

ZUSAMMENFASSUNG

UEBER DIE WIRTSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA WAEHREND DER LETZTEN DEZENNEN DER OSMANISCHEN HERRSCHAFT

In diesem Artikel hat der Autor die Grundelemente der Erwerbstätigkeit der bosnisch-herzegovinschen Bewohner in den letzten Dezennien der osmanischen Herrschaft bearbeitet, wobei er besonderes Interesse der städtischen Wirtschaft und anderen Zweigen ausseragrarischer Erzeugung einräumte.

Die primäre Erwerbstätigkeit bildete hier die Landwirtschaft und Viehzucht — in den Dörfern — sowie Handel und Gewerbe in den Städten. Die Dorfbewohner (90%) hatten mit ihrer wirtschaftlichen Aktivität den Bedarf an Lebensmitteln für die Bevölkerung (1 Million) befriedigt, ebenso aber die wichtigen Rohstoffe für die städtische Wirtschaft geliefert.

Sozial-ökonomische Verhältnisse haben die Entwicklung des Erzeugungspotentials auf dem Lande erheblich beeinflusst. Mindestens zwei Drittel der Dorfbewohner bildeten die hörigen Kmeten, die verpflichtet waren ihrem Grundbesitzer 1/5 bis 1/2 der Agrarerzeugnisse abzuliefern. Daneben mussten sie den Zehnten, Militärsteuer (nur für Christen, da sie nicht bei Militär gedient haben), Grundsteuer (die Vergija) und andere Abgaben an den Staat und die Religionsgemeinschaften abgeben. Obwohl die Verpflichtungen der Kmeten gegenüber den Grundbesitzern und dem Staat Interesse für die Bodenbearbeitung und die Einführung moderner Wirtschaftsmethoden verminderten, erscheinen die Agrarerzeugnisse als ständiger Ausfuhrartikel. Zu den Haupterzeugnissen in Bosnien gehörten: Gerste, Mais und Hafer, weiterhin Zwetschken, die zu den wichtigsten Ausfuhrerzeugnissen gehörten. Die Herzegovina erzeugte den Tabak, die Trauben, das Gemüse und den Wein.

Naturgeographische Gegebenheiten und ökonomisch-soziale Verhältnisse begünstigten die Entwicklung der Viehzucht. Diese entwickelte sich besonders in den Gebirgsgegenden. Dem Vieh und dessen Erzeugnissen gehörte im Innen — und Aussenhandel die wichtigste Stelle.

Neben der Landwirtschaft und Viehzucht, spielte in der dörflichen Wirtschaft die Jagt und die Imkerei eine wichtige Rolle, die ihre Erzeugnisse (Felle, Honig und Wachs) für den einheimischen Bedarf, sowie für die Ausfuhr, lieferten.

Das Aufblühen der Gewerbe in Bosnien und der Herzegovina wurde durch militärische Aufträge gefördert, und basierte auf dem Reichtum der einheimischen Rohstoffe, etwas weniger auf eingeführten Rohstoffen und Halbfabrikaten.

122) ABH, AGKS, br. 976/1857, br. 724/1858, 1472/1865.

123) Isto.

An einheimischer Rohstoffe anlehnend, entwickelten sich am besten jene Gewerbezweige, die sich mit der Bearbeitung der Metalle, des Leders und des Holzes beschäftigten. So trat das Land in das 19. Jahrhundert mit ungefähr zwanzig gewerblichen bzw. Handelszentren, deren Erzeugungskapazitäten den lokalen Bedarf übertrafen. Hierher gehörten die Administrativ- und Verwaltungszentren wie Sarajevo, Mostar, Banjaluka und Travnik, weiterhin mehrere Ortschaften an den wichtigen Handelsstrassen und in den Grenzgebieten: Foča, Livno, Jajce, Konjic, Tuzla, Zenica, Maglaj, Tešanj, Rogatica, und zuletzt jene Ortschaften die für die Eisenerzeugung sich spezialisierten: Kreševo, Fojnica, Vareš, Stari Majdan, Busovača, Srebrenica und Varcar Vakuf.

Mehrere Gewerbe in Bosnien und der Herzegovina konnten auf eine lange Tradition im Lande zurückblicken. Mit der Qualität und Schönheit der Erzeugnisse konnten sie sich in allen Balkanländern Absatz sichern. Hierher gehörte vor allem die Metallbearbeitung, besonders des Eisens, des Kupfers, des Goldes und des Silbers, weiterhin die Leder- und Textilerzeugung (Teppiche und Kotzen). Der bosnisch-herzegovinische Handel in den letzten Dezennien der osmanischen Verwaltung konnte trotz gewissen Fortschritts die traditionellen Formen des für die feudale Gesellschaftsordnung charakteristischen Warenaustausches, nicht überschreiten. Die naturalen Formen des Austausches zwischen Stadt und Land behielten die althergebrachten Formen. Der Handel in den städtischen »Cepenak's« (Buden), spielte stets die untergeordnete Rolle gegenüber den Wochen- und Jahrmärkten. Diese Handelsart schuf den Typ des Wanderhändlers, für welchen ein lokaler Handelsplatz zu eng und begrenzt war.

Obwohl der Handel als Träger der ursprünglichen Kapitalanhäufung anzusehen ist, für Bosnien und Herzegovina ist der kleine Handelsmann ausschlaggebend — der kleine Budenkrämer — welcher meistens kein Kapital besass, und sich seine Ware bei den Grosshändlern in Sarajevo sich auf Kredit verschaffte, die aber selbst bei den Triester und Wiener Kaufhäusern Kreditklienten waren.

Die ganze Wirtschaft im Lande litt an schlechten Kommunikationen. Der Innen- und Aussenverkehr entwickelte sich auf althergebrachte Weise. Es wurden in den meisten Fällen Lasttiere und alte Karawanenstrassen verwendet. Zu Ende der türkischen Verwaltung gab es nur 5% guter fahrbarer Wege. Weniger und unorganisiert wurden die Wasserwege für grössere Lasten (Salz, Holz, Bisen, Korn usw.) benützt. Die erste Eisenbahnlinie wurde 1871/72 als Teil der Hirsch'en Ostbahn gebaut.

Das Erscheinen der Manufaktur als einer Form der kapitalistischen Produktionsweise, hat der Autor schon seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts verfolgt. Mit dem Übergang der Kommerzialgeschäfte von den einzelnen Meistern auf die Handelsleute, ereigneten sich tiefe Umwandlungen in der ökonomischen und sozialen Lage der kleinen Erzeuger und ihrer Gehilfen. Nachdem sie früher direkt für den Käufer gearbeitet hatten, wurden sie mit der Zeit ausschliesslich von Vermittler oder jenem Händler abhängig, welcher sie mit den Rohstoffen belieferte, und somit den Preis der Endprodukte diktierte. Somit wurde der Grossteil der Kleinmeister nur anscheinend der Inhaber seiner Produktionsmittel. Ihre völlige Proletarisierung wurde nur durch den Mangel an Industrie, Abgeschlossenheit und Unentwickeltheit des einheimischen Marktes, sowie den Konservatismus der Zunftorganisationen, verschoben. Solche Verhältnisse begannen sich schon seit der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts bei der Innung der Kesselschmiede in Sarajevo, dann bei den Kürschnern, Lederverarbeitern, Posamentaristen und Eisenschmieden, seit dem 18. Jahrhundert zu entwickeln. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts erschienen unter den Kürschnern und Lederverarbeitern schon die ersten kapitalistischen Manufakturisten, die während der Hochsaison 10 bis 20, ja sogar 30 bis 40 Lohnarbeiter beschäftigten welche in der Werkstatt des Arbeitgebers oder als Hausarbeiter angestellt wurden. Eine kleine Anzahl solcher Meister und Kaufleute hielt fast die ganze Produktion und Verkauf in ihren Händen und unter ihrer Kontrolle.

Mit der Aufhebung der Innungen und einem allmählichen Vordringen der kapitalistischen Verhältnisse, begann die traditionelle Brüderlichkeit und Solidarität der Gewerbetreibenden innerhalb ihrer Innung zu schwinden. Mit der Liquidation der feudalen Institutionen vergrösserte sich die wirtschaftliche Ini-

tiative und die Beweglichkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung. Mit der Ankunft fremder Handwerker, in die Städte, kam es allmählich zu einer Verschärfung der Konkurrenz innerhalb einzelner Gewerbe.

Zum Unterschied zu den städtischen Handwerkern in welche die kapitalistischen Erzeugungsformen nur langsam vordringen konnten, im Bergbau, Metallurgie und Eisenverarbeitung weiterhin in der Holzexploitation und — Bearbeitung, kam es zu einer grösseren Konzentration des Kapitals und der Arbeitskraft. In der Holzbearbeitung wurde durch das Engagement des fremden Kapitals die Manufaktur und industrielle Erzeugungsform entwickelt.

Die ganze wirtschaftliche Entwicklung in Bosnien und der Herzegovina in den letzten Dezennien der osmanischen Verwaltung zeigt einen Trend zur allmählichen Zersetzung traditioneller Erzeugungsformen, war jedoch nicht imstande die notwendige Vorbedingungen für die Entwicklung der Industrie zu schaffen.